

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASININ
M.FÜZULİ ADINA ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU**

FƏRİD ƏLƏKBƏRLİ

**VATİKAN ARXİVLƏRİNDƏ
SAXLANAN
AZƏRBAYCANA AID ƏLYAZMALAR**

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2014**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu elmi şurasının 24 yanvar 2014-cü il tarixli 1 №-li iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

Elmi redaktoru:

Paşa Kərimov,
filologiya üzrə elmlər doktoru

Fərid Ələkbərli. Vatikan arxivlərində saxlanan Azərbaycana aid əlyazmalar. Bakı: “Elm və təhsil”, 2014, 75 s.

Kitabda Vatikanın Məxfi Arxivində və Apostol Kitabxanasında mühafizə olunan Azərbaycan əlyazmaları haqqında ilkin məlumat verilir. Bu məlumatları müəllif Fərid Ələkbərli 2010-2014 illər ərzində baş tutmuş Vatikana ezamiyyətləri zamanı əldə etmişdir. Ezamiyyətin məqsədi Vatikan kitabxanalarındakı Azərbaycana aid tarixi sənədlərin aşkar edilməsi və ilkin araşdırmaya cəlb edilməsi idi. Aparılmış araşdırmalar zamanı Vatikan Məxfi Arxivlərində 700-dən çox sənəd araşdırılmış və Azərbaycan tarixinə aid 85 sənəd aşkar edilmişdir. Vatikan Apostol Kitabxanasında da araşdırmalar aparılmışdır. Orada 400-dən çox qədim əlyazma əsəri tədqiqata cəlb edilmiş və həmin kitabxanada orta əsr Azərbaycan müəlliflərinə məxsus 80 qədim əlyazma əsəri aşkar edilmişdir.

© Fərid Ələkbərli, 2014

MÜNDƏRİCAT

Müqəddimə.....	4
Tarixi icmal: Romada kitabxana mədəniyyəti.....	5
Vatikan kitabxanaları haqqında.....	12
Vatikanda saxlanan Qafqaz Albaniyasına dair əsərlər.....	15
Azərbaycan nestorianlarının Vatikanla əlaqələrinə dair sənədlər.....	17
Orta əsr Azərbaycan hökmdarlarının Roma papaları ilə yazışmaları.....	20
Vatikanın müstəqil Azərbaycan Respublikası ilə 1918-1920 illərdə əlaqələrinə dair sənədlər.....	24
Vatikanın XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda apardığı dini siyasətlə bağlı məxfi arxiv sənədləri.....	26
Azərbaycan qədim xəritələrdə.....	29
Vatikandakı orta əsr Azərbaycan əlyazmaları.....	31
Vatikan Apostol Kitabxanasında ilk dəfə təsvir etdiyimiz türkdilli əlyazmalar.....	37
Əlavə I. Vatikanın Məxfi Arxivlərində aşkar edilmiş Azərbaycana aid sənədlərin siyahısı.....	50
Əlavə II. Vatikan Apostol Kitabxanasında aşkar edilmiş Azərbaycana aid əlyazmaların siyahısı.....	67

MÜQƏDDİMƏ

Vatikan arxivlərində Azərbaycan tarixi ilə bağlı qiymətli mənbələr mühafizə olunur. Son zamanlar Azərbaycan hökuməti və Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Azərbaycanla Vatikan arasında hərtərəfli mədəni əməkdaşlıq inkişaf etməkdədir. 4 noyabr 2013 ilin tarixində Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban Əliyeva Vatikan Dövlətinin mədəniyyət üzrə pontifik şurasının prezidenti kardinal Canfranko Ravazi ilə görüşmüşdür. Azərbaycan ilə Vatikan arasındakı əməkdaşlığın uzunmüddətli olduğunu vurğulayan birinci xanım həyata keçirilən birgə layihələrin davam etdirilməsində Heydər Əliyev Fondunun maraqlı olduğunu demişdir.

Bu əməkdaşlığın çərçivəsində 2010-2014 illər müddətində Heydər Əliyev Fondunun və Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyinin tapşırığı ilə Vatikanda ezamiyyətlərdə olmuşuq. Səfərlərin əsas məqsədi Vatikan Məxfi Arxivlərində Azərbaycana aid tarixi sənədlərin aşkar edilməsi və ilkin araşdırmaya cəlb olunması idi.

Aparılmış araşdırmalar zamanı Vatikan Məxfi Arxivlərində 700-dən çox sənəd araşdırılmış və, nəticədə, Azərbaycan tarixinə aid 85 sənəd aşkar olunmuşdur. Onların arasında Qafqaz Albaniyasına aid 4 sənəd də vardır. Bu sənədlər italyan, latın, yunan, fransız, ərəb, fars, türk, monqol, erməni və sair dillərdədir. Tədqiqatlar nəticəsində aşkar olunmuş əsərlər X-XX əsrləri, yəni Azərbaycan tarixinin minillik dövrünü əhatə edir. Aşkar olunmuş sənədlərin arasında orta əsr Azərbaycan hökmdarlarının

(Elxani, Səfəvi, Əfşar, Qacar və s.) Roma Papaları ilə məxfi yazışmalarını əks etdirən məktublar vardır. Başqa sənədlər Vatikan kilsəsinin Azərbaycanda apardığı dini fəaliyyət və təbliğatla bağlıdır.

Vatikan Apostol Kitabxanasında da araşdırmalar aparılmışdır. Orada 400-dən çox qədim əlyazma əsəri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bunun nəticəsində, həmin kitabxanada orta əsr Azərbaycan müəlliflərinə məxsus 80 qədim əlyazma əsəri aşkar edilmişdir. Bunlar Azərbaycan (türk), fars, ərəb dillərində yazılmış orta əsr əlyazma kitablarıdır. Onların arasında həm məşhur Azərbaycan müəllifləri - Nizami, Füzuli, Nəsimi, Şəbüstəri, Sührəvərdi və b., - əsərləri, həm də indiyə qədər bizə məlum olmayan orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin 9 əsəri vardır.

Kitaba əlavə olunmuş siyahıda bütün bu əsərlərin qısa təsviri verilir (bax: Əlavə 1, Əlavə 2). Azərbaycanın Vatikandakı səfirliyi ilə əvvəlcədən razılaşdırılmış qaydada, bu əsərlərin əksəriyyətinin surətləri Azərbaycana gətirilmək üçün ödənişli qaydada sifariş edilmiş və nəticədə Azərbaycana gətirilmişdir.

Ezamiyyət zamanı Məxfi Arxivlər və Apostol Kitabxanasının, eləcə də Neapol Universitetinin rəhbər və əməkdaşları ilə görüşlər keçirilmiş və gələcək əməkdaşlığın yolları müzakirə edilmişdir.

TARİXİ İCMAL: ROMADA KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

Dünyanın gözəl şəhərlərindən biri olan Roma həm də dünya sivilizasiyasının beşiklərindən biridir. Qədim etrusk

mədəniyyətini, Roma imperiayasını və İntibah dövrünü əks etdirən çoxsaylı tarixi abidələr bu şəhəri dünyanın ən tarixi şəhərləri sırasına daxil edir. Minilliklər boyunca bu ərazidə müxtəlif dövlətlər, xalqlar və dinlər deyişsə də, bu şəhər öz möhtəşəmliyini itirməməşdir. Beşinci əsrdə barbarlar tərəfindən tam məhv edilən bu əzəmətli şəhər İntibah dövründə yenidən çiçəkləndi və öz uralığını və gözəlliyini özünə qaytardı. Elə bunlara görə də Romaya “əbədi şəhər” deyirlər. Bu şəhərin hər yerində, az qala hər tinində, hər döngəsində ulu tarixin ab-havası duyulur. Roma imperatorlarının saray və sərdabələrinin möhtəşəm qalıqları, dahi Mikelancelo və Bernininin yaratdığı heykəllərlə yan-yanı burada Rafael, Pinturikkio və Karavacconun rəsm əsərləri ilə bəzədilmiş saysız-hesabsız kilsələr və imarətlər yerləşir. Romanın ən möhtəşəm incəsənət, memarlıq və tarixi abidələri ilə ətraflı tanış olmaq üçün bir il də kifayət etməz.

Roma şəhəri həm də gözəl kitabxanalar və tarixi arxivlərlə zəngindir. Bu kitabxanalar dövlət qurumlarının, şəhər bələdiyyələrinin, müxtəlif dini təriqətlərin, kilsələrin nəzdində fəaliyyət göstərir. Kitabxanaların mövcudluğu və çoxluğu mədəni inkişafın göstəricilərindən biridir. Hal-hazırda Roma kitabxanalarının bir çoxu orta əsrlərdən, İntibah dövründən başlayaraq, yəni 300-600 ildir ki, fasiləsiz olaraq fəaliyyət göstərir. Burada əsrlər boyu qiymətli kitabları toplamışlar. Ona görə də biz Roma kitabxanalarında qədim papirus və perqamentlərdən tutmuş orta əsr əlyazmalarına və qədim çap kitablarına qədər müxtəlif əski qaynaqlara rast gəlirik. Maraqlı tarixi mənbələr təkcə mərkəzi kitabxanalarda deyil, şəhər və ümumiyyətlə ölkə boyu səpələnmiş yüzlərcə nisbətən kiçik arxivlərdə də mühafizə olunur.

Müasir Romada kitab mədəniyyətinin tarixi qədim Romaya, antik dövrə gedib çıxır. Bu sahədə romalılar daha qədim kitab mədəniyyətinə malik qədim yunanların davamçıları olmuşlar. Elmdə və fəlsəfədə qədim romalılar qədim yunanlarla rəqabət apara bilməsələr də, Aristotelin, Arximedinin, Evklidin, Hippokratın, Platonun, Empedoklun, Heraklitin, Pifaqorun və sair qədim yunan alimlərinin əsərlərini öyrənərək onların bir hissəsini latın dilinə çevirmiş, şərh etmiş və idarə etdikləri nəhəng Roma İmperiyasında, Avropada və Yaxın Şərq ərazilərində yayaraq təbliğ etmişlər.

Qədim Romanın ən məşhur kitabxanası imperator Trayan tərəfindən 107 — 113-ci illərdə təsis edilmişdi. Ulpiy Kitabxanası adlanan və bir neçə korpusdan ibarət olan bu nəhəng kitabxana yunan memarı Dəməşqli Apollodor tərəfindən inşa edilmişdi. Kitabxana Trayan Forumu adlanan və dəbdəbəli zəfər tağı, sütun və heykəllərlə bəzədilmiş ərazidə, böyük parkın içində yerləşirdi. Kitabxananı əhatə edən sütunlu eyvan və dəhlizlərdə alim və yazıçılar görüşür və elmi-fəlsəfi söhbətlər aparırdı. III əsrin sonunda Romada artıq 28 ictimai kitabxana var idi. Savadlı insanlar kitabları evlərində də toplayırdılar. Qədim Roma natiqi və filosofu Mark Tulli Siseron (e.ə. 106-43) deyirdi: “Kitabsız ev ruhsuz bədənə bənzəyir”¹.

Vezuvi vulkanının püskürməsi nəticəsində eramızın 79-ci ildə məhv olmuş Herkulanum şəhərində aparılmış qazıntılar zamanı oradakı evlərin birində 1752 qismən və yaxud tamamilə yanaraq külə dönmüş kitab qalıqları aşkar edilmişdi. Bunların əksəriyyəti yunan və latın dillərində idi.

¹ «Марк Туллий Цицерон. Мысли и высказывания». М.: Изд-во: "Олма Медиа Групп", 2011, с. 32

Romada qədim kitabxananın yerləşdiyi ərazidə aparılmış qazıntılar nəticəsində bir daş kitabə aşkar edilmişdir. Həmin daşın üzərində yunan dilində aşağıdakı sözlər həkk olunmuşdur: “Heç bir kitab buradan aparılmayacaq. Biz buna and içmişik!”.

Müasir kitabxanalarda olduğu kimi, qədim Roma kitabxanalarında da oxu zalları mövcud idi. Kitablər xüsusi rəflərdə saxlanılırdı və fənlər üzrə qruplaşdırılmışdı. Belə ki, kitabxanalarda coğrafiya, tibb, tarix, fəlsəfə və sair fənlər üzrə bölmələr mövcud idi. Poeziyaya xüsusi diqqət yetirilirdi. Oxu zallarında muzaların (elmlərə və incəsənətə himayədarlıq edən qadın mələklərin) heykəlləri və məşhur yazıçıların büstləri yerləşdirilirdi. Bu, həmin zallarda yüksək mədəniyyət ab-havasını yaradırdı. Oxucunun diqqətini mütaliədən yayındırmamaq üçün kitabxananın interyerində əlvan rənglərdən və qızılı naxışlardan istifadə olunmurdu. Döşəmə qara mərmer parçalarından, tavan və divarlar isə, adətən, ağ mərmerdən hazırlanırdı.

Romanın bu möhtəşəm kitabxanalarını V əsrdə şəhərə basqın etmiş alman tayfaları (barbarlar) məhv etdilər. “Əbədi şəhər”də daş üstə daş qoymayan işğalçılar kitabxanalara da rəhm etmədilər. Yarıbtidai, qəbilə həyatı sürən barbarlar ucdantutma savadsız idilər və kitabların dəyərini və qədrini bilmirdilər. Romanı ələ keçirmiş barbarlar evləri, o cümlədən, kitabxanaları əvvəlcə qarət edir, sonra da od vurub bu binalara yandırıldılar ki, kül və xarabalıqların içində evləri qarət etdikləri zaman aşkar edə bilmədikləri qiymətli əşyaları tapsınlar. Barbarların diqqətini yalnız qızıl, gümüş, ləl-cəvahirat və adi metaldan (dəmirdən, misdən, tuncdan) hazırlanmış məişət əşyaları cəlb edirdi. Onlar kitabxanaların

darvazalarını, qıfillarını, dəmir rəflərini yerindən qopardıb tonqallara atırdılar, sonra da əridilmiş metaldan özləri üçün dəbilqə, qalxan, xəncər, qılınc, nizə və ox ucları düzəldirdilər. Kitablar topa-topa tonqallara atılaraq yanacaq və odun yerinə istifadə olunurdu. Nəticədə, Romada əsrlər boyu yazılan, yaradılan və toplanan əsərlər çox qısa müddət içində məhv edildi və neçə-neçə istedadlı alimin, yazıçının ədəbi və bədii irsi bəşəriyyət üçün həmişəlik itirildi.

Roma İmperiyası dağılandıqdan sonra burada yaşayan xalqlar min ilə yaxın davam edən qaranlıq barbarlıq dövrünə qədəm basdılar. Bütün Avropada yüksək mədəniyyət yoxa çıxdı, kitabların əksəriyyəti məhv edildi, parlaq keçmiş unuduldu. Xristian keşişləri latın dilini sırf kilisə dili kimi qoruyub saxlasalar da, orta əsrlərdə Avropada savad Bibliyanı oxumağı öyrənməkdən o yana getmirdi, başqa kitabların sayı isə olduqca az idi və onları tapmaq çox çətin idi. Qərbi Avropada, hətta Romanın özündə, geniş əhali, o cümlədən zadəganlar savadsız idi, yazıb-oxumağı isə ancaq keşişlər bacarırdı.

Bu dövrdə, yəni VIII-XII əsrlərdə, Müsəlman Sərgində mədəni İntibah dövrü başlandı. Xəlifə Məmun (786-833) və sonradan gələn xəlifələr saraylarına tərcüməçiləri toplayıb, onlara qədim yunan və roma alimlərinin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etməyi göstəriş verdilər. VIII əsrdən başlayaraq ərəb qoşunları cənubi Avropa ölkələrini, indiki İspaniya və Portuqaliyanın ərazilərini və Siciliya adasını fəth etdilər. Zəbt olunmuş ərazilərdə ərəb kitabxanaları təsis olundu və oraya ərəb dilində kitablar gətirildi. Onların arasında ərəb dilinə tərcümə olunmuş qədim yunan və roma müəlliflərinin əsərləri də var idi ki, Romanın

və Yunanıstanın özündə onlar çoxdan yoxa çıxmış və unudulmuşdu. Bu kitabları əldə edən bəzi savadlı avropalılar, əsasən keşişlər, onları təkrarən ərəb dilindən latın dilinə tərcümə etməyə başladılar. Bunun nəticəsində avropalılar, ərəblərin vasitəçiliyi ilə, Aristotelin, Evklidin, Pifaqorun bir çox əsərləri ilə yenidən tanış olmağa fürsət tapdılar. Orta əsr müsəlman alimlərinin kitabları da latın dilinə tərcümə olunaraq, avropalıların masaüstü kitabına çevrildi. İbn Sina – Avisenna, İbn Rüşd – Averroes, Əbülqasım Zəhravi - Albukasis, Əbubəkir Razi – Razes adı ilə Avropada şöhrət tapdılar. Nəsirəddin Tusinin riyaziyyata dair əsərləri də latın dilinə tərcümə edilərək dönə-dönə İtaliyada nəşr olundu.

Bütün bunlar Avropada mədəniyyətin yenidən dirçəlməsinə gətirib çıxartdı və İntibah Dövrü üçün zəmin yaratdı. XV əsrdən başlayaraq Avropa öz mədəni möhtəşəmliyini sürətlə özünə qaytarmağa başladı, və elmi-texniki tərəqqiyə qədəm qoyaraq, Şərq ölkələrini geridə qoydu. Lakin İntibah dövründə avropalıların Asiya xalqlarının mədəniyyətinə maraqları azalmadı, əksinə, daha da artdı. O dövrdə toplanan Şərq, o cümlədən, Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Bəhmənyar əl-Azərbaycanının orta əsr əlyazmaları indinin özündə də Roma kitabxanalarında qorunmaqdadır.

Beləliklə, müasir Roma kitabxanalarının tarixi, əsasən, İntibah Dövründən, yəni XV-XVI əsrlərdən başlanır. Vatikan Apostol kitabxanası Vatikanda yerləşən və çox zəngin kolleksiyaya malik olan, İntibah dövründə təsis edilmiş məşhur kitabxanadır. Kitabxana XV əsrdə Roma papası XV Nikkolo tərəfindən təsis edilmişdir, və o dövrdən başlayaraq fasiləsiz olaraq nadir kitablarla

zənginləşməkdədir. Hal-hazırda onun fondlarında 1 600 000 çap kitabı, 150 000 əlyazma əsəri, 8 300 litoqrafiya (daşbasma) kitabı, 100 000-dən çox qravüra və xəritə, 300 000 sikkə və medal qorunur. Vatikan kitabxanaları Roma dövlət qurumlarına tabe deyil, çünki Roma şəhərinin ortasında yerləşən Vatikan hal-hazırda müstəqil dövlətdir, rəsmən “Vatikan şəhəri” (Citta del Vaticano) adlanır və yalnız Müqəddəs Taxt-Tac sahibinə, yəni Roma papasına tabedir.

Romada məşhur olan Kazanatenze kitabxanası Dominikan rahibləri tərəfindən Santa-Maria Sopra Minerva monastırı nəzdində yaradılmışdır. O, geniş oxucu kütləsi üçün kardinal Cirolamo Kazantanın (1620-1700) əmri ilə açılmışdır. Kitabxana orta əsr əlyazmaları və qədim arxiv sənədləri ilə zəngindir.

Başqa məşhur orta əsr Roma arxivi Hertsiana kitabxanasıdır. Ancelika kitabxanası XVII əsrdə təsis edilmişdir və hal hazırda onun kolleksiyasında 200 min kitab, o cümlədən 24 min əlyazma əsəri vardır. Romanın Mərkəzi Milli Kitabxanası İtaliyanın ən zəngin kitabxanalarından biridir və orada çoxsaylı orta əsr qaynaqları qorunur. Onların sırasında XVI əsrə aid 25000 çap, 2000 daşbasma (litoqrafiya) kitabı, 8000 orta əsr əlyazması, 10000 şəkil və 20000 xəritə vardır.

Müasir Roma kitabxanalarının cəlbədicə xüsusiyyətlərindən biri də burada müxtəlif xalqların milli irsinin mühafizə olunmasıdır. Bu kitabxanalarda nadir xristian, müsəlman, yəhudi və sair mənəblərə, eləcə də latın, italyan, köhnə fransız, qədim yunan, ərəb, türk, fars və sair dillərdə yazılmış qədim əlyazmalara rast gəlmək olar. İtaliyanın ərazisində mövcud olmuş orta əsr dövlətlərinin

hakimləri, alimlər və hətta iş adamları və tacirlər, özləri xristian olsalar da, başqa millətlərin tarixinə və mədəniyyətinə həmişə böyük maraq göstərmiş, dünyanın hər yerindən qiymətli qədim kitabları toplayaraq Romaya, Florensiyaya, Venesiyaya və başqa İtaliya şəhərlərinə gətirmişlər.

Romanın kitabxanalarında Azərbaycana aid saysız hesabsız mənbələr, tarixi sənədlər, orta əsr əlyazmaları vardır. Onların aşkar edilməsi və araşdırılması Azərbaycan mədəniyyətinin və tarixinin daha da dərindən öyrənilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

VATIKAN KİTABXANALARI HAQQINDA

Vatikan Arxivləri dünyanın ən zəngin kitab xəzinələri sırasındadır. Bu arxivlər Müqəddəs Taxt-Tac sahibi, Roma Papası tərəfindən idarə olunan suveren Vatikan Dövləti ərazisində yerləşir. Vatikan kitabxanalarından ən məşhurları – Papaların Dəftərxanası olan və yüz illərlə fəaliyyət göstərən Məxfi Arxivlər və Müqəddəs Roma Katolik Kilsəsinin xüsusi kitab xəzinəsi olan Vatikan Apostol kitabxanasıdır.

Vatikan Apostol kitabxanası (lat.: Bibliotheca Apostolica Vaticana) — Vatikanda yerləşən və çox zəngin kolleksiyaya malik olan, İntibah dövründə təsis edilmiş məşhur bir kitabxanadır. Baxmayaraq ki Roma Katolik Kilsəsi kitabları erkən orta əsrlərdən başlayaraq toplayırdı, kitabxananın rəsmi açılışı XV əsrdə baş verdi və o, Roma papası XV Nikkolonun adı ilə bağlıdır. Qeyd olunduğu kimi, hal-hazırda bu möhtəşəm kitabxananın fondlarında 1 600 000 çap kitabı, 150 000 əlyazma əsəri, 8 300 litoqrafiya

(daşbasma) kitabı, 100 000-dən çox qravüra və coğrafi xəritə, 300 000 sikkə və medal qorunur. Kitabxananın nəzdində Vatikan Kitabxanaçılıq Məktəbi, eləcə də mühüm əlyazmaların bərpa və sürətlərinin çıxarılması ilə məşğul olan Bərpa və Sürətçixarma Laboratoriyası fəaliyyət göstərir.

Vatikan Məxfi Arxivləri (lat. Archivum Secretum Apostolicum Vaticanum) — orta əsrlərdən bizim zamanımıza qədər bir dövrü əhatə edən arxiv materiallarının xəzinəsidir. Bu arxiv Papanın şəxsi arxivi olduğuna və orada işləmək üçün məhdudiyətlər qoyulduğuna görə “məxfi” adlandırılır. Bu, olduqca böyük arxivdir. Rəflərin və stellajların ümumi uzunluğu 85 km. bərabərdir. Əslində, bütün bu sənədlər çox qədim zamanlardan toplanmaqdadır. İlk dəfə rəsmi olaraq, arxiv 1610 ildə Roma Papası V Pavel tərəfindən təsis edilmişdir. O, Məxfi Arxivləri Vatikan Apostol kitabxanasından ayırmışdı. İlk dəfə arxivi alimlər üçün Papa XIII Lev 1881-ci ildə açmışdır. O dövrdə yalnız V Pavelin (1605-1621) dövrünə aid sənədlərdən məxfilik götürmüşdü. XI Piy isə 1846-cı ilə qədər olanı sənədlərdən məxfiliyi götürmüşdür. Sonralar bir sıra başqa sənədlərdən də məxfilik götürüldü. 2006-cı ildə XI Piyin (1922-1939) dövrünə aid sənədlər də tədqiqatçıların üzünə açıldı. XX əsrdə xəzinəyə katolik icmalarının, Apostol Sarayının, Birinci və İkinci Vatikan qurultaylarının (2000-ci il) sənədləri də əlavə olundu. Arxivdə papaların öz elçiləri və xarici dövlətlərin rəhbərləri ilə yazışmaları saxlanılır.

Arxiv bir neçə hissəyə bölünmüşdür:

1. Kuriyanın (Vatikanın baş inzibati və məhkəmə orqanı) toplusu.

2. Papa nümayəndələrinin arxivlərinin toplusu.
3. Ayrı-ayrı ailələrə və şəxslərə məxsus arxivlərin toplusu.
4. Vatikan qurultaylarının sənədləri.
5. Təriqət, monastır və abbatlıqların topluları.

Bütövlükdə Məxfi Arxiv fondlarında 35 000 cilddən ibarət 630 müxtəlif arxiv saxlanılır. Qiymətli sənədlər sırasına aşağıdakılar daxildir:

Mikelancelonun məktubları, VIII Henrixin boşanmaq üçün Papadan icazə istəməsinə dair məktubu, 1075-ci ildə tərtib edilmiş və Vatikanın bir növ nizamnaməsi olan Papa Diktatı (Dictatus papae) və s.

Vatikan arxivlərinin zənginliyi nə ilə bağlıdır? Roman Katolik Kilsəsi yer üzündəki bütün katolikləri idarə edən bir dövlət olaraq dünyada gedən mədəni, dini və siyasi prosesləri də nəzərdə saxlamışdır. Vatikan müxtəlif xalqlar haqqında, onların mədəniyyəti, iqtisadi və siyasi vəziyyəti barədə məlumat toplamaqla məşğul idi. Buna zərurət var idi. Öz dinini başqa dinlərdən, Vatikan dövlətini başqa dövlətlərdən qorumaq, katolik dinini dünyada yaymaq üçün ətrafdakı gerçəkliklər barədə onlara məlumat gərək idi. Həmin məlumatları toplamaq üçün onların diplomatik kanallar da, kəşfiyyat idarəsi də var idi. İdarə sərəncamında olan keşişləri, xristian cərəyanlarına aid sektaların təmsilçilərini müxtəlif ölkələrə göndərirdilər. Onlar həmin ölkələrdən bütün məlumatları yığb gətirirdilər. Oranın siyasi durumu, ölkənin demoqrafik vəziyyəti barədə — yəni indi bizim tarix elmimiz üçün gərək olan bütün məlumatları toplayırdılar. Buna aid sənəd və məlumatları biz öz arxivlərimizdə çox vaxt tapa bilmirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, Vatikan Apostol kitabxanasında

və Məxfi Arxivlərdə dünyanın hər yerindən əsrlər boyu toplanmış qiymətli sənəd və əlyazmalar vardır, və onların arasında Azərbaycana aid materiallar az deyil. Lakin, buna baxmayaraq, son illərə kimi Vatikanda Azərbaycan alimləri tərəfindən geniş tədqiqat işləri aparılmamışdır. Yalnız 2010-2014 illər müddətində Heydər Əliyev Fondu və Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin təşəbbüsü ilə hazırkı əsərin müəllifi Vatikana ezam olundu və uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində orada saxlanılan Azərbaycana aid sənədlər aşkar edildi və onların surətləri Bakıya gətirildi.

VATİKANDA SAXLANAN QAFQAZ ALBANIYASINA DAİR ƏSƏRLƏR

Vatikan Apostol Kitabxanasında erməni (qrabar) dilində yazılmış əlyazmalarının arasında Qafqaz Albaniyasına aid sənədlər aşkar edilmişdir. Bunun üçün latın və erməni dilində olan materiallar araşdırılmış və onların içində Qafqaz Albaniyasına aid aşağıdakı materiallar tapılmışdır (bax: *Codices Armeni Bybliothecae Vaticanae. Borgiani – Vaticani – Barberiniani – Chisiani. Romae Typis Polyglottis Vaticanis, MCMXXVII. Indice 66.*) *Codex Borgiani Armenicus 168, Vardanis historia. F. 423v.*)

I. VARDANIN "ÜMUMİ TARİXİ". Hazırkı tədqiqat nəticəsində aşkar olunmuşdur ki, Vatikan kitabxanasında Qafqaz Albaniyasından bəhs edən erməni mənbələri vardır. Onların arasında "Ümumi Tarix" adlı kitabın müəllifi orta əsr erməni tarixçisi Vardanın (1198-1271) əsərləri vardır. Əslən gəncəli olan Vardan bu kitabda Qafqaz Albaniyasının

tarixindən, onun hökmdar və patriarxlarından (katolikoslarından) məlumat verir. Burada, həmçinin, müstəqil Alban Kilsəsi patriarxlarının adları sadalanır və siyahısı verilir. Mətnin bir hissəsi Vatikan kitabxanasında qədim erməni (qrabar) dilindən Latin dilinə tərcümə olunmuşdur.

II. ALBAN MÜƏLLİFİ MXİTAR QOŞ VƏ ONUN ƏSƏRLƏRİ. Tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuşdur ki, Vatikan Apostol Kitabxanasında orta əsr Alban müəllifi Mxitar Qoşun erməni dilində əlyazma kitabları saxlanılır. Mxitar Qoşun Vatikanda saxlanılan bu əlyazmaları böyük maraq doğurur:

1. Codex legum indicium (B 60 (132)) «Qanun kodeksi»

2. Oration in hora liturgiae B 3 (21); «Liturgiya (ibadət) zamanı deyilənlər»

3. Preces pro s. liturgia (B 3 (39v, 43)). «Liturgiya zamanı oxunan dualar»

Orta əsr Alban müəllifi Mxitar Qoş (1120-1213) Qafqaz Albaniyasının Gəncə şəhərində anadan olmuşdur. Erməni müəllifləri əsassız olaraq Mxitar Qoşu erməni yazıçısı və mütəfəkkiri elan edirlər. Bu, Mxitar Qoşun əsərlərinin günümüzə yalnız erməni dilində gəlib çatması ilə bağlıdır. Lakin Mxitar Qoşun özü kitablarında özünü milliyətcə alban və ölkəsini Albaniya adlandırır. Bu, aşağıdakı sitatdan aydın görünür: "...bizim məmləkətin (yəni Qafqaz Albaniyasının - F.Ə.) hakimiyyətdən məhrum olduğu uzaq illərdə yalnız Xaçın diyarında cəmi bir neçə knyazın qaldığı o vaxtlarda, Həsən adlı knyazın rahibliyi qəbul etdiyi o günlərdə və onu Xayterk adlı qalada yaşayan və digər knyazların başçısı

*sayılan oğlu Vaxtanqın dövründə və Kilikiyada böyük knyaz Rubenin dövründə, müzəffər Gürcüstan çarı Georginin öldüyü, baş keşiş Qriqorini Emənistanda patriarxlıq etdiyi və baş yepiskop Stefanın **bizim Alban ölkəsində** hakimiyyətdə olduğu dövrdə...*"

“Alban salnaməsi”nin müəllifi Mxitar Qoşun məhz alban müəllifi olduğu akademik Ziya Bünyadov tərəfindən əsaslı şəkildə sübut edilmişdir². Maraqlıdır ki, Ermənistan Elmlər Akademiyasının ilk prezidenti akademik İ.A.Orbeli də bunu təsdiqləyirdi: “Mxitar Qoş, öz əsərini yazmağa “bizim çarlıqda hakimiyyətsizliyin çoxdan hökm sürdüyü illərdə və bizim Albaniya baş yepiskopu Stefanın ölkəsində başladığını bildirir”. İ.A.Orbeli yazır ki, Albaniya Mxitar Qoşun vətənidir: “Mxitar həmin illərdə öz əsərini yazmağa harada başladığını da dəqiq göstərir: “Həmin Arran ölkəsində”. Burada bir şey diqqəti cəlb edir ki, o, Arrandan, yəni qədim Albaniyanın vilayətlərindən biri haqqında danışarkən və Gəncə mahalını xatırlayarkən, Gəncəni “şəhərlərin anası”, “metropoliya” adlandırır. “Mxitar Qoş özünün Arranla, onun ən böyük və ən əhəmiyyətli şəhəri olan Bərdənin dağılmasından sonra, ona doğma olan Qandzak, yəni Gəncə ilə bağlı düşüncəsini itirməmişdi”. İ.A.Orbeli davam edir: “Beləliklə, Mxitar böyük Nizaminin müasiri və az qala həmyaşındadır, eləcə də hələ uşaqlıq çağından Nizaminin böyüdüüyü həmin şəhərlə bağlı idi”. Sonra isə yazır: “Mxitar Qoşun fəaliyyəti mədəni cəhətdən erməniləşmiş Arsax (Yuxarı və Aşağı Xaçen, yəni, Tərtərçay və Xaçençay

² Буниятов З.М. Азербайджан в VII-IX вв. Баку, Из-во АН Азерб. ССР, 1965. 404 с.

çaylarının arası) vilayəti ilə bağlı idi” (bax: Избранные труды, I cild, səh. 213 və davamı).³

AZƏRBAYCAN NESTORİANLARININ VATİKANLA ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR

Erkən orta əsrlərdən, Sasanilər dövründən başlayaraq, Azərbaycanda xristian dininin cərəyanlarından biri – nestorianlıq (nəsturilik) geniş yayılmağa başladı⁴. Vatikan Məxfi Arxivlərində Roma papalarının Azərbaycan nestorianları ilə əlaqələrinə dair xeyli məlumat var.

Nestorianlıq (nəsturilik) təliminə görə Tanrı təbiəti İsayə onun doğulmasından sonra daxil olmuşdu, və ona görə də Məryəm ananı “Tanrının anası” deyil, “İsanın anası” adlandırmaq lazımdır. Bu iddiaya görə nestorianlıq əsas kilsələr tərəfindən heretik xristian təriqəti və cərəyanı sayılırdı. Bu təriqət 451-ci ildə xristianların Xalkidon Şurasında heretik elan edilmişdi və onun tərəfdarları təqiblərə məruz qalaraq Şərqə - Sasani dövlətinə qaçmağa məcbur olmuşlar. Orta əsrlərdə nestorianlığın Azərbaycanda çoxlu tərəfdarları olub. Məsələn, Xaqani Şirvaninin anası Rəbiyə islam dinini qəbul etməzdən öncə nəsturi olmuşdur. Sasani imperiyası dövründən başlayaraq, daha doğrusu, V əsrdən sonra, nəsturilik, həmin ərazidə yayılmış əsas xristian cərəyanlarından biri idi. Bizans imperiyasında təqibə məruz qalmış nestorianlar (nəsturilər) məhz Bizansın qatı düşməni olmuş Sasanilər tərəfindən himayə altına alınmış və burada

³ Орбели И.А. Избранные труды. Ереван, 1963, т. 1, с. 213

⁴ Касумова С.Ю. Христианство в Азербайджане в раннем средневековье. Баку: Master Print & Publishing, 2005, с. 3-7

sığıncaq tapmışdılar. Nəsturilər, Mərkəzi Asiyaya tərəf adlayaraq, Çin Türküstanına çatmış və uyğur türkləri arasında öz dilərnini təbliğ edərək, orada böyük nüfuz qazanmışdılar.

Vatikan Məxfi Arxivlərində aparılmış tədqiqatlar zamanı nestorian məzhəbinin Azərbaycandakı patriarxlarının Roma papalarına göndərdiyi məktubları aşkar edilmişdir. Onların arasında nestorian patriarxı Mar Yabalaxanın Papaya məktublarını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qeyd edək ki, Elxanilər dövründə (XIII-XIV əsrlər) Azərbaycanın Marağa şəhərində yerləşən nestorian patriarxları Yaxın və Orta Şərq nestorianlarına dini rəhbərlik edirdilər.

Bu sənədlərin CD surəti Bakıya gətirilmək üçün sifariş verilərək əldə edilmişdir.

A.A., Arm. I-XVIII, 1800: Due lettere “Iabalachae patriarchae Orientis” a Bonifacio VIII (anno 1302) e a Benedetto XI (anno 1304) con copia della predette lettere per Benedetto XI.

Şərqi patriarxı Yabalaxanın VIII Bonifasiya (1302 il) və XI Benediktə (1304 il) göndərdiyi iki məktub və XI Benetiktin ona bundan əvvəl göndərdiyi məktubunun surəti.

Nestorian katalikosu-patriarxı Mar Yabalaxa (dünyəvi adı – Markos) milliyətcə uyğur türkü olmuş və 1245 ildə Çin Türküstanının Koşanq şəhərində anadan olmuşdur. 1317 ildə Azərbaycanın Marağa şəhərində vəfat etmiş bu şəxs, 1281 ildə Elxani hökmdarı Abağa xanın xeyir-duası ilə Nestorian (Nəsturi, Aysor) kilsəsinin rəhbəri seçilmişdir və 1371 ilə qədər bu vəzifədə qalmışdır. Mar Yabalaxa katolik cərəyanına dərin rəğbət bəsləmiş və Vatikanla hərtərəfli əlaqələr qurmuşdu. 1304 ildə XI Benediktə göndərdiyi məktubda Mar Yabalaxa katolik dinini qəbul etməsini elan

edir, lakin nəstürilər bu seçimi rədd edir, və beləliklə də, nestorian və katolik kilsələrinin uniyası baş tutmur.

ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN HÖKMDARLARININ ROMA PAPALARI İLƏ YAZIŞMALARI

Vatikan Məxfi Arxivlərində Roma papalarının orta əsr Azərbaycan hökmdarları ilə yazışmalarını əks etdirən sənədlər (məktublar) mühafizə olunur. Məktublar Azərbaycan (türk), fars, latın, italyan, monqol, ərəb və başqa dillərdədir. Sənədlərin tam siyahısı əlavə olunur (Bax: Əlavə I).

Bu sənədlərdə istifadə olunan "Persia" (Azərbaycan dilinə "İran" kimi tərcümə olunmuşdur) sözü haqqında onu demək olar ki, qədim yunan dövründən başlayaraq, avropalılar müasir İranın və Azərbaycanın müəyyən ərazilərini "Persia" adlandırsalar da, bu sözü daha çox milli anlayış kimi deyil, sadəcə yer adı, coğrafi termin kimi istifadə ediblər. Əslində isə avropalıların "Persia" adlandırdıqları ərazi XI əsrdən XX əsrə qədər türk, o cümlədən Azərbaycan türk sülalələri - Eldənilər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Səfəvilər, Əfşarlar, Qacarlar tərəfindən idarə olunurdu. Bu o demək deyil ki, bütün bu dövlət və sülalələrin İran tarixinə aidiyyəti yoxdur. Ümumiyyətlə, iki qonşu dövlət olan Azərbaycan və İranın tarixi və mədəniyyəti bir-birinə sıx bağlıdır. Ona görə də mədəniyyətimizdə, ədəbiyyatımızda və siyasi tariximizdə müştərək şəxslər, əsərlər və abidələr çoxdur. Bu gün "İran İslam Respublikası" və "Azərbaycan Respublikası" adlandırdığımız ərazilər, keçmişdə müxtəlif, o cümlədən türk və azərbaycanlı türk sülalələri tərəfindən

qurulmuş və idarə edilmiş feodal dövlətlərin tərkib hissələri idi.

Azərbaycan və Vatikan arasında münasibətlərin kökləri uzaq keçmişə bağlıdır və bu əlaqələrin zəngin tarixi var. Orta əsrlər zamanı Azərbaycanı idarə edən sülalələrin nümayəndələri Vatikan, Genuya, Venesiya və İtaliyada yerləşən digər şəhər və ölkələrlə güclü siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmışlar⁵.

Roma papaları Abağa xan (1234-1282), Arqun Xan (1258 - 1291) kimi Elxani hökmdarlarının (1256-1335), eləcə də Uzun Həsən Ağqoyunlunun (1423-1478) və Səfəvilərin (1501-1736) saraylarına dönə-dönə öz diplomatlarını və missionerlərini göndərmiş və onlarla osmanlılara qarşı ittifaq qurmuşlar.

Nümunə üçün bəzi sənədlərin adlarının Azərbaycan dilinə tərcüməsini veririk:

1) *Elxani hökmdarının Papaya göndərdiyi monqol dilində məktub; Papanın səfir göndərdiyi yepiskopa Abağa xanın verdiyi buraxılış fərmanı.*

2) *Arqun xanın V Nikkoloya göndərdiyi məktub (1290 il).*

3) *Padşah Həsənin VIII Bonifasiyə göndərdiyi məktub (1302 il).*

4) *Güyük xanın Roma Papası IV İnnokentiyə türk, fars və ərəb dillərində göndərdiyi məktub (3-11 noyabr 1246 il).*

⁵ Ягуб Махмудов. Взаимоотношения государств Агкоюнлу и Сефевидов с европейскими странами" (вторая половина XV - начало XVII в.в.). Баку, 1991.

5) *İran (orijinalda “Persia” – F.Ə.) hökmdarından bir neçə sual (1555 il), V Piyin İran padşahı Təhmasibə cavabı (16 noyabr 1571)*

6) *VIII Klementin İran padşahı I Abbasa məktubu (30 sentyabr 1592)*

7) *VIII Klementin İspaniya kralı III Filippə İran hökmdarının yaxınlarda göndəriləcək missiya haqqında məktub (4 sentyabr 1600 il),*

8) *VIII Klementin İran şahı I Abbasa (24 fevral 1601); İranın Səfəvi hökmdarının xanımına göndərilmiş məktub (24 fevral 1601 il)*

9) *İran şahı I Abbasa (2 may 1601) göndərilən məktublar, və s.*

Məsələn, Roma papası V Pavel tərəfindən 1605-ci ilin iyulun 20-də I Şah Abbasa göndərilən məktubda Papa Romada Səfəvilərin elçisi Hüseyinqulu bəyin öldürülməsinə görə ondan üzr istəyib. Məktubda V Pavel qeyd edir ki, bu qətlin qarşısını ala bilmədiyinə təəssüflənir və buna görə üzr istəyir. Buna baxmayaraq, Papa ümid etdiyini bildirir ki, Səfəvilərlə mehriban əlaqələr, həm ticarət, həm də hərbi sahədə münasibətlər yenə də əvvəlki kimi davam edəcək. Papa özündən əvvəlki papaların siyasi xəttini davam etdirəcəyini də deyib və Səfəvi dövlətinə 3 səfir göndərildiyini vurğulayıb. Bunlar karmelit təriqətinə qulluq edən Pavel Simon, İoan Tadeuş və Zimsend idi. Həmin şəxslər V Paveldən əvvəl, VIII Klement tərəfindən səfir təyin edilmiş və Vatikan taxt-tacını təmsil etmək hüququ qazanmışdılar (*Arm. XLV, 1. ff. 52-53: Paolo V al re di Persia Abbas I (20 luglio 1605).*)

Bəzi sənədlərin adları belə onların məzmunu haqqında

təsəvvür yaradır: “İrana Bizim Ağamız V Pavel tərəfindən iki rahib ata ilə birlikdə bu ölkəni [xristianlığa] döndərmək üçün göndərilmiş Ayaqyalın Karmelilər ordeninin nümayəndəsindən bu ölkə məsələləri ilə bağlı qısa arayış” (*Fondo Confalonieri* 22. f. 253-255).

Və yaxud: “İranda və Hindistanda baş elçi Vinçentso di San Françesko atanın Səfəvi şahı ilə birinci görüşü haqqında hesabatı” (1611 il) (*Fondo Confalonieri* 65. ff. 10-17).

Başqa maraqlı bir sənəddə isə Venesiya elçisinin orta əsrlərdə Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr haqqında ətraflı məlumatı verilir: “Cənab Vinçentso Alessandrinin İranda müşahidə etdiyi şeylər haqqında Əlahəzrət Hökmdara (Venesiya Dojuna – F.Ə.) və Venesiya Sinyoriyasına (Ali Dövlət Şurasına – F.Ə.) hesabatı, 1574 il” (*Misc., Arm. II, 74. ff. 227-237*).

Bu sənədlərin arasında o dövrdə Azərbaycanı idarə edən hökmdarların birbaşa etirafları da vardır. Məsələn: “Şah Əlahəzrətləri Sofinin (yəni, Səfəvinin – F.Ə.) öz dövlətinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri, eləcə də 1553 ildə baş vermiş müharibə və bir çox başqa şeylər haqqında danışıqları”, 1555 il.” (*Misc., Arm. II, 94, ff. 95-196*).

Bütün bu sənədlərin araşdırılması nəticə etibarı ilə Azərbaycan tarixinə yeni faktların əlavə olunmasına gətirib çıxara bilər. Tədqiqat zamanı aşkar olunmuş sənədlərin tam siyahısı əlavə olunur (bax: Əlavə I).

VATİKANIN MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI İLƏ 1918-1920 İLLƏRDƏ ƏLAQƏLƏRİNƏ DAİR SƏNƏDLƏR

1918-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dərhal Vatikan ilə siyasi və mədəni əlaqələr yaratmağa cəhd etdi. Bunu Vatikanın Məxfi arxivlərində aşkar etdiyimiz Azərbaycanın İstanbuldakı səfiri Yusif Vəzir Çəmənəminlinin fəaliyyəti ilə bağlı indiyə qədər məlum olmayan sənədlər də sübut edir. Bu sənədlərə əsasən, Azərbaycan səfiri xristian-müsəlman dialoqunun tərəfdarı Roma Papası XV Benediktə heykəlin ucaldılması layihəsinin təşəbbüskarı və iştirakçısı olmuşdur. Roma Papasının İstanbuldakı nümayəndəsi bununla əlaqədar Vatikana aşağıdakı məlumatı göndərmişdi:

“Serg. Stato Guerra (1914-1918), fasc. 112. Ff 58-61: comunicato, inviato dal delegato apostolico in Constantinopoli, relativo al denaro offerto da Jossif Bek Veziroff , rappresentante della Repubblica musulmana di Azerbaijan per il progetto del monumento a Benedetto XV da erigersi in Constantinopoli (14-31 Dicembre 1919)”.

Tərcüməsi: "Konstantinopolda Papa XV Benediktə abidənin ucaldılması layihəsi üçün müsəlman Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Yusif bəy Vəzirovun təklif etdiyi məbləğ haqqında məlumat (14-31 dekabr 1919 il)" (Archivio Segreto Vaticano, Serg. Stato Guerra(1914-1918), fasc. 112. ff. 58-61).

Beləliklə, 1918-ci ildə müstəqilliyini elan etdikdən sonra, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dərhal Vatikan ilə siyasi və mədəni əlaqələr yaratmağa cəhd etdi. Bunu,

Vatikanın gizli arxivində aşkar etdiyimiz Azərbaycanın İstanbuldakı səfiri Yusif Vəzir Çəmənzməninlinin fəaliyyəti ilə bağlı sənədlər də sübut edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Osmanlı İmperiyasında səfiri Yusif Vəzir Çəmənzməninlinin Vatikanla məktubu və Vatikanın ona cavabı olduqca maraqlıdır. AXC və Vatikan birgə İstanbulda Papa XV Benediktə heykəl qoymaq istəyib, bunun üçün Azərbaycan Səfirliyi tərəfindən müəyyən qədər pul da ayrılıbmış. Amma bu baş tutmayıb. Bir tərəfdən Türkiyədə sultan hakimiyyətinin süqutu və Türkiyə Respublikasının yaranması, digər tərəfdən ADR-in süqutu buna mane olub. Bu, 1919-cu ilə aid sənədlərdir.

Azərbaycanın Vatikanla və Roma imperiyasının qalıqlarından əmələ gəlmiş iki böyük kilsə ilə - Bizansda mövcud olan Ortodoks Konstantinopol kilsəsi və Roma Katolik kilsəsi ilə həmişə - Qafqaz Albaniyası dövründən bu yana sıx əlaqələri olub. Bizans özü Babək hərəkətinə kömək etməyə çalışıb. Alban hökmdarı Cavanşirin də onlarla əlaqələri məlumdur. Orta əsr hökmdarlarının hamısının da Roma papaları ilə əlaqələri olub. Məhz bunun nəticəsi olaraq, Azərbaycan öz müstəqilliyini elan edəndən bir il sonra - 1919-cu ildə İstanbulda yerləşən Azərbaycan səfirliyi bu əhəmiyyətə sadıq qaldı, Vatikanla əlaqələr qurmaq fikrinə düşdü və İstanbuldakı Azərbaycan səfiri Yusif bəy Vəzirov (Yusif Vəzir Çəmənzməninli) Vatikanla məktub yazdı ki, təxminən bir il əvvəl rəhmətə getmiş XV Benedikt adlı Papanın heykəli İstanbulda qoyulmasını istəyirlər. Azərbaycan hökuməti bunun tərəfdarıdır. Çünki XV Benedikt sülhpərvər olub, Qərb ölkələrini həmişə sülhə çağırıb. Çalışıb ki, Osmanlı dövləti ilə Qərb arasında ixtilaf olmasın. Həmişə sülh, əmin-amanlıq

olsun və xristianlıqla islam arasında ədavət olmasın. Yəni, bu şəxs sivilizasiyaları bir-biri ilə barışdırmaq yolunu tutub. Beləliklə, Yusif Vəzirovun belə xoşməramlı təklifi olub. Əlbəttə, Yusif Vəzirov bu təklifi təkcə öz adından deməmişdi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə razılaşdırmışdı.

VATIKANIN XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA APARDIĞI DİNİ SİYASƏTLƏ BAĞLI MƏXFİ ARXİV SƏNƏDLƏRİ

Vatikan Məxfi arxivlərində katolik kilsəsinin XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlıların yaşadığı ərazilərdə, o cümlədən, indiki Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və İran İslam Respublikaları ərazilərində, dini təbliğat və dini siyasətlə bağlı məxfi sənədləri mühafizə olunur. Sənədlər, əsasən, latın, italyan və fransız dillərindədir. Onların əksəriyyəti aşağıdakı qovluqlarda cəmləşdirilib: *“Archivio Della Nunziatura Apostolica in Iran (Persia) (1910-1936). A cura di Daniele Federico Rosa. Indice 1253. (İranda Vatikana səfirliyinin Arxivi. İndeks 1253 (Arch. Nunz. İran). A cura di Daniele Federico Rosa. Citta del Vaticano, 2008).*

Sənədlərdən aydın olur ki, katolik dininin təbliği təkcə Vatikan tərəfindən deyil, həm də katolik ölkəsi olan Fransa hökuməti tərəfindən də dəstəklənirdi və bu məqsədlə Fransanın dövlət büdcəsindən xeyli vəsait ayrılırdı. Bu fəaliyyət, əsasən, Cənubi Azərbaycanda (İranda) və Şimali Azərbaycanda xristianlığın dəstəklənməsi və katolik dininin təbliği ilə səciyyələnirdi. Tədbirlər, əsasən, İranda yerləşən katolik nunsiləri tərəfindən həyata keçirilirdi. (*Indice 1253*

(Arch. Nunz. İran). Fasc 3. Scuole e amministrazione, an. 1925 – 1932, ff. 225)

Fəaliyyətin əsas istiqaməti bu ərazilərdə kilsələrin və xristian məktəblərinin təsisatı və milli xristian azlıqlarının dəstəklənməsindən ibarət idi. Məsələn, arxivin aşağıdakı bölməsində bununla bağlı yüzdən artıq sənəd nəzərdən keçirilmişdi (1. “Scuole”, an. 1925-1932 ff. 1-66).

Sənədlərdən aydın olur ki, katolik kilsəsinin İran və Cənubi Qafqazda daha çox işlədiyi icmalar ermənilər və aysorlar idi, halbuki, gürcülər arasında da müəyyən təbliğat aparılırdı. Cənubi və Şimalı Azərbaycanda uşaqlar üçün katolik dini məktəblərini açmaqla, xristian və qismən də müsəlman icmasında katolik dininə meylləri gücləndirmək istəyirdilər. Xüsusən də İranın Qərbi Azərbaycan ostanının mərkəzi Urmiya şəhərində katolik məktəblərinin təsisatı haqqında xeyli sənədlər var. (Ai ff.2-4 “*Statistica Scholastica di Urmia 1925*”; in particolare, al f. “*Statistique des ecoles catholiques d’Ourmiya et Salmas*”; Ai ff 5-42 “*Scuole di Urmiyah*”, in partic. ff.)

Urmiyada katolik kilsəsinin məktəblərinə dair sənədlərdə İranda, xüsusən də Cənubi Azərbaycanda katolik kilsəsinin 1925-1931 illərdə fəaliyyətindən bəhs edilir. O cümlədən, Urmiya və Salmasda (İranın Qərbi Azərbaycan ostanı), Culfa və Təbrizdə xristian milli azlıqların sayı və vəziyyəti haqqında məlumat verilir.

Məxfi sənədlərdə qeyd olunur ki, Təbrizdə katolik məktəbinin açılması Fransa hökuməti tərəfindən maliyələşdirilirdi. Buna aid məlumat aşağıdakı sənəddə verilir: “*Ecole de Tauris – subside du Government Française...*” (ai ff. 67-70).

Urmiyada katolik məktəbini də Fransa hökuməti maliyəşdirirdi (*“Etat financier et besoins da la mission d’Ourmiyeh”*, Fasc. 4, ai ff. 72-108).

Sənədlərdə Cənubi Azərbaycanda yaşayan xristian milli azlıqların (əsasən, ermənilərin) dillərinin bu məktəblərdə tədris olunmasından bəhs olunur. (Fasc. 3. Ai ff. 62-55, *“Insegnamento delle lingue delle minorita cristiane nelle Scuole di esse”*). Əsasən, bu fəaliyyət Azərbaycanda və İranda yaşayan ermənilərə aid idi, ki onların Culfa, Urmiya, Təbriz və sair şəhərlərdə icmaları vardı. Katolik kilsə Qrigorian və Ortodoks kilsələrinə aid xristianları katolik məzhəbinə döndərməyə çalışırdı, və çox vaxt da buna nail olurdu. (Fasc.4. ai ff. 206-208 *“Diosesi armena cattolica di İsfahan...”*).

Maraqlıdır ki, Vatikan kilsəsinin bu fəaliyyəti hətta sovet dövründə belə Cənubi Qafqaz respublikaları ərazisində davam etdirilirdi. Bununla bağlı məlumatlar 2 nömrəli qovluqda saxlanılır və monsenyor Adrien Smetsin (1922-1930) fəaliyyətinə aiddir. Məsələn, orada qeyd olunur ki, erməni əsilli katolik Qabriel Gözəlov (Gosaloff) erməniləri katolik məzhəbinə keçməyə çağırırdı. (Fasc.2, paraqraf 3, *“Tiflis, Georgia, Armenia” an. 1924-1928, ai ff. 235-237 “[Gabriel] Gosaloff demande a passer au rite latine”*).

Sənədlərdən aydın olur ki, sovet dövrünün ilk çağlarında bu fəaliyyət Gürcüstanda yaşayan ermənilərə də aid idi, və burada Roma katolik kilsəsinin nümayəndələri daha fəal işləyirdilər (3-cü paraqraf, ai ff. 194-216 *“il p. Dionisio Kalatosoff”*, *“Vicario Generale e Secretario dell’Amministrazioni Apostolica degli Armeni Cattolici”*).

Azərbaycan və Türkiyə ərazilərində yaşayan ermənilərin bir qisminin katolik məzhəbinə döndərilməsi istiqamətində aparılan fəaliyyət aşağıdakı sənədlərdə də qeyd olunur: (*Archivio Della Dellegazioni Apostolica in Turchia. Indice provvisorio 1246*)

Fasc. 139. Titolo II, Cose Armene. No 5. Passaggi di Rito. An. 1883-1986, ff. 87 (Rotelli 2, 1 (No 5).

2. Idem latinizzacone di Asdour Missakian, an. 1883, ff. 12-22

4. Latinizzazione di Takvor Babajan gregoreano; idem Garabed Rafael, armeno gregoriano; idem di Giovanni Tiradurian, a.g., an. 1883, 1886 ff.28-53

Aysor və Ortodoks kilsəsinə aid yunanlar arasında da buna bənzər iş aparılırdı. (*Fasc. 152*)

AZƏRBAYCAN QƏDİM XƏRİTƏLƏRDƏ

Vatikana son ezamiyyət müddətində (2013-2014) Azərbaycan tarixinə aid orta əsr Avropa və Şərq xəritələri aşkar edilmişdir. XV-XVIII əsrləri əhatə edən bu coğrafi xəritələrin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin xəritələr qədimdə və orta əsrlər zamanı “Azərbaycan” adlı ölkənin mövcudluğunu təsdiq edir, “Azərbaycan”, “Qarabağ”, “Midiya”, “Şirvan” və “Arran” kimi coğrafi ərazilərin sərhədlərini müəyyən edərək, erməni alimlərinin uydurmalarına rəğmən, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Təbriz, Qəbələ, Qarabağ, İrəvan və Qars şəhərinə qədər uzanan ərazini Azərbaycan torpaqları kimi göstərir. Bəzi xəritələrdə Xəzər Dənizi “Bakı Dənizi” kimi qeyd olunur.

Xəritələr Amsterdam, Antverpen, İstanbul və sair şəhərlərdə Avropa (alman, holland, italyan və s.) və osmanlı coğrafiyaşünasları tərəfindən tərtib və nəşr olunmuşdur. Orta əsr əlyazmalarının və xəritələrinin axtarışı davam etdirilir. İsaak Tirionun (1701-1765) Amsterdamda nəşr olunmuş (Stampe Geogr. II. 186) və İbrahim Mütəfərriqənin 1729 ildə İstanbulda işıq üzü görmüş xəritələrini qeyd etmək olar (Stampe Geogr. 5. 224).

İsaak Tirionun xəritəsində Van gölündən Gilana qədər olan ərazi Azərbaycan (Adirbeitzan) kimi göstərilmişdir. Ermənistan çox balaca ərazi kimi müasir Türkiyənin hüdudlarında, Van gölünün ətrafında göstərilir (Stampe Geogr. II. 186).

İsaak Tirion məşhur holland kartoqrafı və nəşiri olmuşdur. O, tərkibində 32-dən 112-yə qədər xəritə olan səkkiz atlasın nəşr etmişdir. Xəritələr bütün dünya ölkələrini, o cümlədən, Orta və Yaxın Şərq, Cənubi Qafqazı və Kiçik Asiyayı əhatə edir.

Məşhur osmanlı kartoqrafı İbrahim Mütəfərriqənin xəritəsində Ermənistan ümumiyyətlə yoxdur. Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi Rəvan, Gəncə və Azərbaycan əyalətlərinin tərkibindədir. Araratın adı Ağrıdağı kimi göstərilir (Stampe Geogr. 5. 224).

Bu xəritələr “Azərbaycan” adının yalnız Cənubi (İran) Azərbaycana aid olması və Qarabağ torpaqlarının guya Ermənistana aid olması haqqında uydurmaları təkzib edir. Məsələn, məşhur alman coğrafiyaşünası Georg Matthäus Seutter (1647-1756) öz xəritəsində bütün cənubi Qafqazı Azərbaycan və Şirvanın tərkibində göstərmişdir. Bu xəritədə Ermənistan ümumiyyətlə yoxdur, onun ərazisi Azərbaycanın

tərkibində göstərilir.

VATİKANDA SAXLANAN ORTA ƏSR AZƏRBAYCAN ƏLYAZMALARI

Vatikan Apostol Kitabxanasının arxivlərində orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin çoxsaylı əlyazmaları mühafizə olunur. Müxtəlif ölkələrdə işləyən missionerlər Vatikana təkcə məlumat göndərmirdilər, maraqlarını çəkən əşyaları, müxtəlif xalqların mədəniyyətləri, fəlsəfi-dini görüşləri haqqında məlumat verən kitabları, əlyazmaları da özləri ilə gətirirdilər. Vatikan kilsəsi dünyanın hər yerindən əlyazmalar toplayırdı. Onlar öz kitabxanalarına qədim Misir papiruslarını, Şumer, Akkad, Assuriya gil lövhəciklərini də gətirirdilər. Vatikan Avropa dillərində, həmçinin ərəb, fars, türk, çin, uyğur və başqa dillərdə yazılmış mətnləri, əlyazma kitablarını toplayırdı. Həmin kitablar hal-hazırda Apostol kitabxanasında saxlanılır.

Apostol kitabxanasının vahid, bütün materialları əhatə edən kataloqu yoxdur. Bu səbəbdən Azərbaycana aid əlyazmaları aşkar etmək üçün kitabxananın fondlarında tədqiqat işi aparılmış, dörd yüzdən artıq əlyazma sifariş edilərək ilkin araşdırmaya cəlb olunmuşdu. Bunun nəticəsində, həmin kitabxanada orta əsr Azərbaycan müəlliflərinə məxsus 68 qədim əlyazma əsərləri aşkar edilmişdir. Bunlar türk (Azərbaycan və Osmanlı), fars, ərəb dillərində olan orta əsr mənbələridir. Qeyd olunduğu kimi, bu əlyazmaların arasında həm məşhur Azərbaycan müəlliflərinin, Nizami, Füzuli, Nəsimi, Şəbüstəri,

Sührəvərdinin və b., əsərləri, həm də indiyə qədər bizə məlum olmamış orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri vardır.

Məhəmməd Füzulinin 10 əlyazması aşkar olunmuşdur. Onların arasında həm tam əlyazmalar, həm də fraqmentlər vardır. O cümlədən, “Hədiqətüs-süəda” əsərinin beş nüsxəsi aşkar olunmuşdur.

“Hədiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər baxçası”) hicri 61-ci (miladi 680-ci) ildə Kərbəlada baş vermiş faciəyə həsr olunmuşdur və Azərbaycan bədii nəsrinin parlaq nümunələrindən biri sayılır. Bundan başqa Apostol Kitabxanasında Füzulinin “Səhhət və Mərz” əsəri, poetik Divanı və çoxsaylı rübai və qəzəlləri saxlanır.

Nizami Gəncəvinin bədii irsi də Vatikanda geniş təmsil olunub. Onların arasında kifayət qədər qədim və qiymətli nüsxələrlə yanaşı, müxtəlif natamam nüsxələr və pərakəndə fraqmentlər də vardır. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin 3 nüsxəsi, “Leyli və Məcnun” əsərinin isə bir nüsxəsi aşkar olunmuşdur. Həmçinin, Vatikanda “Məxzənül-əsrar” əsərinin miniatürlü fraqmenti vardır. Əsərin daha bir fraqmenti miniatürsüzdür. Qiymətli nüsxələrdən biri Nizami Gəncəvinin tam “Xəmsə”sidir. O, hicri tarixlə 1071-ci ildə İbn Əbu Turab əl-Katib Nurəddin əl-İsfahani tərəfindən köçürülüb. Bu, rəngli ornamentlərlə bəzədilmiş nəfis bir nüsxədir (Vat. pers. 110).

İmadəddin Nəsimiyə məxsus müxtəlif şeirlər 10 əlyazma əsərində, o cümlədən, şeir məcmuələrində aşkar olunmuşdur. Şah İsmayıl Xətəinin əsərləri də Apostol Kitabxanasında mühafizə olunmaqdadır. Maraqlıdır ki, Xətəi orada sadəcə “türk” ya da “iran” müəllifi kimi deyil, məhz “Azərbaycan şairi” kimi tanındılır. Kitabxanada Xətəinin kiçik

şeir toplusu və tərkibində 166 qəzəl olan şeir məcmuəsi saxlanılır (Vat.Turc. 221).

Həmin kitabxanada Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin (1517-1567) “Töhfe-yi-Sami” əsəri də mühafizə olunur. Farsca yazılmış bu əsər “Təzkireyi-Sami” kimi də məşhurdur. Bu, I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin Səfəvi dövrünün ilk çağlarında yaşayıb-yaratmış şairlər haqqında bir təzkirə, yəni bioqrafik məlumat kitabıdır. Əlyazma hicrətin 997-ci ilində köçürülmüşdür (Vat. pers. 106.).

Vatikanda Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” adlı etika haqqında əsəri, hesab və astronomiyaya həsr olunmuş “Müxtəsər” risaləsi, günəş təqvim haqqında “Təqvim” kitabı və məşhur “Zici-Elxani” əsəri saxlanılır. Övhədi Marağayinin “Dəhnamə və Məntiqül-Üşşaq” adlı məsnəvisi və hikmət və ədəb haqqında “Töhfətül-müluk” əsəri mühafizə olunmaqdadır.

Kitabxanada sufi filosofu və şair Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) məşhur “Gülşəni-raz” poemasının türk dilinə tərcüməsi saxlanılır. Əsəri türk dilinə farsçadan Nəhifi Məhmət Əfəndi çevirmişdir (Vat. turc. 275).

Apostol kitabxanasında görkəmli Azərbaycan filosofu Şihabəddin Sührəvərdinin (1154-1191) kəlamlarından ibarət “Kitabül-hat əlləti sinifha əş-şeyx əl-imam Şihabəddin əs-Sührəvərdi” əsəri saxlanılır. Əlyazma 101 vərəqdən ibarətdir və XVIII əsrdə köçürülmüşdür (No 89, DCCCLXXVI (attuale 873). Ondan başqa orada Sührəvərdinin “Zikr həvvasül-işarə ilə həvvasül-ism əl-Əzam” və “Şərhül-ərbəin ism” (Vat. arab. 1551, I) əsərləri də qorunur.

Başqa məşhur filosof Əbu Həfs Ömər Sührəvərdinin

(1144-1234) “Əvarifül-Məarif” (Vat. arab. 1660) və onun əmisi, sührəverdiyyə sufi təriqətinin banisi Əbu Nəcib Sührəvərdinin (1097–1168) “Ən nəhcül-məsluk fi siyasətül-müluk” (“Nəhcül-suluk”) əsərinin türk dilinə tərcüməsi də Apostol kitabxanasında qorunmaqdadır (Vat. turc. 316).

Tədqiqatlar zamanı Apostol kitabxanasında çoxsaylı Şirvan müəlliflərinin əsərləri aşkar olunmuşdur. Onların sırasənda Əhməd bin Məhəmməd bin Əli Şirvaninin “Nəfhətül-Yəmən fi ma yazül bi-zikrihi əş-şəcən” əsərinin adını çəkmək olan. Bu əsər ərəb dilində yazılmış və qəsidələrdən ibarət ədəbi məcmuədir (Vat. arab. 1047. VI).

Başqa məşhur şirvanlı müəllifin, XV əsrdə sultan Muradın sarayında həkimbaşı vəzifəsində çalışmış Məhəmməd ibn Mahmud Şirvaninin (1375-1450) əczacılıq üzrə “Rəvzatül-itr li-an yörtadül-əttar” əsərinin surəti də Vatikandan Bakıya gətirilmişdir. Kitab artıq Əlyazmalar İnstitutunda ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunub (Vat. arab. 877).

Nisbətən müasir Şirvan müəlliflərindən XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaşamış Əbdül-Məcib Şirvaninin adını çəkmək olar. Vatikanda ona məxsus “Kitabi-Sehri” əsərinin əlyazması saxlanılır. Bu əsər türkçə yazılmışdır və Cəlaləddin Ruminin, Şəms Təbrizinin şeirlərinin şərhidir. Əlyazması 1915-ci ildə köçürülmüş bu kitab Osmanlı sultanı V Mehmet Rəşada (1909-1916) ithaf olunmuşdur (Vat. turc. 135).

“Muğamin atası” sayılan XII əsr Azərbaycan musiqişünası Səfiəddin Əbdülmömin bin Faxir əl-Ürməvinin ərəb dilində yazılmış “Əl-musiqi” (“Ər-risalətüş-şərəfiyyə

fin-nisabüt-təlیمیyyə”) əsəri də həmin kitabxanada qorunmaqdadır (Vat. arab. 319, III).

Axtarışlar zamanı Cənubi Azərbaycanın Zəncan bölgəsindən olan bir neçə müəllifin əsərləri də aşkar edilmişdir. Onlardan biri Əbdül-Vəhhab Zəncaniyə məxsusdur və Əhməd bin Məhəmməd əl-Hillinin ərəb grammatikasına aid əsərinin şərhidir. Bu kitab ərəb dilində yazılmışdır və 184 vərəqdən ibarətdir (No 68, DCCCLV (attuale 853). Başqa zəncanlı müəllifin əsəri də dilçiliyə aiddir. Bu, Əbu ət-Təna Mahmud bin Əhməd bin Mahmud bin Bəxtiyar əz-Zəncaninin “Müxtəsəris-Səhah fil-Lüğət” (“Tənqihüs-Səhah”) kitabıdır. Ərəb dilində yazılmış və 225 vərəqdən ibarət bu əsərin əlyazması 894-cü hicri ilinin mühərrəm ayında köçürülmüşdür (Vat. arab. 565). Apostol kitabxanasında İbrahim bin Əbdüssəlam əz-Zəncani əl-İmam əl-Müəzzəmin “Şərhüt-təşrifül-izzi” kitabı da mühafizə olunmaqdadır. Bu, 44 vərəqdən ibarət əlyazma 723-cü hicri ilində köçürülmüşdür (Vat. arab. 351).

2010-2012 illərdəki tədqiqatların davamı olaraq, 2013-2014 illərdə Vatikan Apostol Kitabxanasında araşdırmalar davam etdirilmişdir. Bu ərəfədə anadilli (türkdilli) əsərlərin tədqiqinə xüsusi fikir verilmişdir. İlk dəfə olaraq 100-dən çox bu vaxta qədər qeydə alınmamış və təsvir olunmamış türkdilli, o cümlədən azərbaycandilli orta əsr əlyazması aşkar olunmuşdur, onların ilkin tədqiqatı və təsviri yerinə yetirilmişdir. Aşkar olunmuş əlyazmaların arasında şeir və nəsr əsərləri, Azərbaycan tarixini işıqlandıran, Eldənizlər, Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Səfəvi və sair Azərbaycan dövlətlərinin tarixindən xəbər verən əlyazmalar vardır. Bu icmalda 2013-2014 illərdə surətləri Vatikandan

Bakıya gətirilmiş və Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmiş Azərbaycan əlyazmalarının bəziləri haqqında məlumat veririk.

Süruri Əcəminin “Divan”ı əldə olunan mənbələrin ən qiymətlisidir. Süruri XV əsrin sonu və XVI əsrin əvvəllərində yaşamış və ana dilimizdə yazıb-yaratmış Azərbaycan şairidir. Onun bu “Divan”ı indiyə qədər tədqiq və nəşr olunmamışdır. Süruri Nəsimi ədəbi məktəbini davam etdirən istedadlı sənətkardır. Onun hürufi görüşləri təbliğ edən şeirləri çox məşhur olmuşdur. Xüsusən Şah İsmayıl Xətai hakimiyyət başına gəldikən sonra (1502-1524) Süruri öz fikirlərini daha sərbəst söyləməyə imkan tapmışdır. Süruri yaradıcılığı əsasən hürufiliyə həsr olunmuş əsərlərdən ibarət olsa da, onun məhəbbət mövzusunda yazılmış qəzəlləri də vardır. Sürurinin “Divan”ının surəti AMEA Əlyazmalar İnstitutuna təhvil verilmişdir. İndi mütəxəssislərimiz Azərbaycan ədəbiyyatının bu dəyərli incisini tədqiq etmək imkanına malikdirlər (Borg. turc. 35).

Bundan əlavə, Vatikandan bir sıra başqa maraqlı əlyazmaların surətləri də Bakıya gətirilmişdir. O cümlədən, XV əsrin böyük Azərbaycan filosofu Seyid Yəhya Baküvinin oğlu Şeyx Əli Səmərqəndinin həyatına həsr olunmuş “Mənaqibi-Şeyx Əli Səmərqəndi” əsəri diqqətəlayiqdir (Vat. turc. 166).

Vatikandan gətirilmiş bu və başqa əlyazma nüsxələrinin surətləri hal-hazırda AMEA Əlyazmalar İnstitutunun fonduna təhvil verilmişdir.

Aşkar olunmuş Azərbaycan müəlliflərinin əlyazmaları türk (Azərbaycan), fars və ərəb dillərindədir. Onların arasında yeni, Azərbaycanda məlum olmayan və

tədqiq olunmamış əsərlər var. Aşağıda (bax: əlavə 2) aşkar olunmuş abidələrin tam siyahısı verilir. Hazırkı tədqiqat nəticəsində Vatikan Arxivlərində kəşf olunmuş və indiyə qədər vətənimizdə geniş məlum olmayan və araşdırılmamış orta əsr Azərbaycan müəlliflərinin əsərləri bunlardır: Əbdül-Məcid Şirvani. “Kitabi-Sehri”; Əbdül-Vəhhab Zəncani. Əhməd bin Məhəmməd əl-Hillinin ərəb grammatikasına aid əsərinin şərh; Cəlaləddin ət-Təbrizi. “Həvvasül-əsmə əl-Hüsna”; Əhməd bin Məhəmməd bin Əli Şirvani. “Nəfhatül-Yəmən fi ma yazül bi-Zikrihi əş-Şücən”; Əbül-Əbbas Əhməd bin Yusif əd-Diməşqi əl-Qaramani “Əhbar əd-Düval və Ətarül-üval”; İbrahim bin Əbdüssələm əz-Zəncani əl-İmam əl-Müəzzəm. “Şərh ət-Təşrif əl-İzzi”; Əbu ət-Təna Mahmud bin Əhməd bin Mahmud bin Bəxtiyar əz-Zəncani (Zəngani). “Müxtəsəris-Səhah fil-Lüğət” (“Tənqihüs-Səhah”); Yusif bin Qorqmaz əl-Həmzəvi əl-Hələbi. “Astrologiyaya aid pərakəndə sitatlar”; Məhəmməd bin Mahmud bin əl-Hac əş-Şirvani. “Rəvzatül-itr li-an yərtadül-əttar”; Süruri Əcəmi. “Divan; Baba Həsən bin Məhəmməd Şirvani. “Kitabi-be şəcare be şomare min nücum”.

Kitaba əlavə olunmuş siyahıda (bax: Əlavə 2) bütün aşkar olunmuş Azərbaycana aid orta əsr əlyazmalarının qısa təsviri verilir.

VATIKAN APOSTOL KİTABXANASINDA İLK DƏFƏ TƏSVİR ETDİYİMİZ TÜRKDİLLİ ƏLYAZMALAR

Aparılmış tədqiqatlar nəticəsində Vatikan Apostol kitabxanasında indiyə qədər tədqiqata cəlb edilməmiş, təsvir

olunmamış və Vatikanın heç bir kataloquna daxil edilməmiş 73 türkdilli əlyazma (Vat. turc. 376-449) ilk dəfə olaraq araşdırılmış və təsvir olunmuşdur. Bu əlyazmalar arasında Azərbaycan, osmanlı və başqa türkdilli müəlliflərin əsərləri vardır. Onların bəziləri haqqında bu kitabda məlumat verilir.

Mühüm əlyazmalardan biri Baba Həsən bin Məhəmməd Şirvaninin nücum, cəfr və rəml elmlərinə aid “Kitab be şəcərə və şomare min nücum” (کتاب بشجاره شماره من النجوم) kitabıdır. Əlyazma Vatikanın Apostol Kitabxanasının heç bir kataloquna düşməmişdir və ilk dəfə burada təsvir olunur. Əlyazmanın surəti Azərbaycana gətirilmişdir.

Əlyazma 10 şəvval 980 H. tarixində Əhməd bin Mustafa bin Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Müəllif müqəddimədə yazır: “... *Məlum olsun kim, bu elmi-rəml qayətdə şərif elmdir. Zira əgər bu elm bir sirrdür Allah-Təalanin sirrlərindən. Dənyal peyğəmbərə möcüzə verilmişdir... Gəldük imdi şöylə rəvayət edərlər kim, bu kitabı-şəcərə əvvəl yunan dilincə idi. İmam Maşa 'ullah Misri ərəbi dilinə döndərdi, və ərəbi dilindən ustadlar parsi dilinə döndərdilər. Və bəzi füzəla bu kitabı şərh etmişlər. Amma ziyadə kəşf etməmişlər ... Əksər ibarat və əlfaz mütəbəddil və mütəğəyyər olmuş ki, hiç istifadə mümkün değıldür... Və əgər bir kimsə bu kitabı təmə zəbt eyləsə heç xəta olmya ba izni Allah-Təala və onun üzərinə yer yüzünün gəncələri açıla və hikmətlər söyləyə ki, xələyiq təəccübə düşələr bu elmi-nöqteyi-hökmi-təfərriciniün ləzzətindən və bu duaguyi fəqiri-həqir **Baba Həsən bin Məhəmməd Şirvani**, həzrəti padişahi-cəhan... **Gəray xan ibn Hacı Gəray xan**... bu kitabə talib və talibi-türki dilinə tərcümə eylə diyüb əmr etdügi əcəldən bu da'i dəxi türki dilinə döndərdim. Ümiddür*

ki, müəlifə edənlər eyb avarından keçüb, xeyir-dua birlə yad edərlər, və Allahül-müvafiq vəl-mü'ain” (Vat. Turc. 434, vər.2a-4a).

Müəllifi məlum olmayan XIX əsrə aid başqa türkdilli əsər isə, Səfəvi, qızılbaş və Qacarlar, onların müharibələri, Qafqaz, Bakı və Tiflisin ruslar tərəfindən zəbt edilməsi haqqında geniş məlumatlar verir. Kitab türkcə yazılmışdır və indiyə qədər tədqiqata cəlb edilməmişdir. O, Vatikanda kataloqlaşdırılmamış və öyrənilməmiş əlyazmalardan biridir (Vat. Turc. 422).

XVII əsr osmanlı tarixçisi Məhəmməd Ədirnəvinin “Nəxcətüt-təvarix” (نخجة التواريخ) əsərində isə, o cümlədən, Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin tarixindən bəhs olunur. Əlyazma 1097 h. tarixində Bağdadda Yusif Dərviş Məhəmməd tərəfindən köçürülmüşdür. Əlyazma Vatikanın Apostol Kitabxanasının heç bir kataloquna düşməmişdir və ilk dəfə burada təsvir olunur.

Türk dilində başqa qiymətli əsər Xacə Sədəddin Əfəndinin (خواخه سعدالدين افندی) ikicildlik “Tacüt-təvarix” (تاج التواريخ) əsəridir. Apostol kitabxanasında bu kitabın iki təsvir olunmamış nüsxəsi aşkar edilmişdir: birinci (Vat. turc. 396) və ikinci hissənin (Vat. turc. 397) əlyazmaları. Əsər osmanlı sultanlarının tarixinə və onların fəthlərinə həsr olunmuşdur. Birinci hissənin əlyazması 29,7x19,1 cm ölçüsündədir və 315 vərəqdən ibarətdir. Hər səhifədə 25 sətir vardır. İkinci hissənin əlyazmasında isə 209 vərəq vardır və o 1017 hicri ilində Seyyid Məhəmməd bin Seyyid Zeynəlabidin tərəfindən nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür.

Ali Əfəndinin (عالي افندی) “Kitabi-təlifi mərhum Ali Əfəndi fi füsuli həll və əqd” (كتاب تالیف مرحوم عالی افندی فی)

(فصولی حل و عقد) müsəlman hökmdarlarının, o cümlədən, Əməvi və Abbasi xəlifələrin, Səmani, Səlcuq və sair sülalələrin tarixinə həsr olunmuşdur. Kitabda əsərin 1007-ci hicri ilində yazıldığı qeyd olunur. Əsər məcmuənin içindədir, 115 vərəqdən ibarətdir və 1047-ci hicri ilində nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür (Vat. tur. 399, (I). Vər. 1a-115a).

Apostol kitabxanasında saxlanılan daha bir təsvir olunmamış türkdilli əlyazma “Fəzaili-Şam” (فضایل شام) əsərinin nüsxəsidir. Əsər Suriya (Şam) torpağını, onun tarixini tərənnüm edir, müxtəlif peyğəmbərlərin Suriya haqqında kəlamlarını təqdim edir (Vat. turc. 400).

Kitabın müəllifi şair, hekayə yazarı və tarixçi Əhməd bin Həmdəm Süheyli təxminən 1562-ci ildə (H. 970) Suriyada (Şamda) anadan olmuşdur ⁶. Kədxudazadə ləqəbiylə də bilinən Süheyli bu ləqəbi Egri döyüşündə (1596) şəhid düşən atası Həmdəm Kədxudadan almışdır. Süheyli bir müddət Təbrizdə işləmişdir. 1585-ci ildə şəhər Böyük Vəzir Özdəmiroğlu Osman Paşa tərəfindən zəbt olunanda, Süheyli onun katibi vəzifəsində çalışmışdır.

Əlyazma 20x11,5 cm ölçüsündədir və 24 vərəqdən ibarətdir. Hər babın əvvəlində müəllif onun məzmunu haqqında qısa məlumat verir. Əsər Şamı tərənnüm edən şeirlə başlayır:

... Böylə qılmış bəyan fəzaili-Şam,
Ayineyi-tarix, höccətül-İslam.
Altı bab üzrə eyləmiş tərtib,

⁶ Harmancı, M. Esat, “Süheyli, Ahmed bin Hemdem Kethudâ, Divân”, Y.No: 861, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 3-6

*Nəql edüb onda neçə sirri-qərib.
Kimi Şamın fəzailin söylər,
Kimi ətrafını bəyan edər...
(Vat. turc. 400, vər. 1b).*

Həmin dövrə aid qədim təbabətə həsr olunmuş “Risaleyi-təshil fit-tibb” (رساله تسهيل في الطب) adlı türkdilli anonim əsərin surəti də əldə edilmişdir. Əlyazma 4 rəcəb 1007 h. tarixində nəstəliq xətti ilə kəçürülmüşdür. Bu əlyazma da Vatikanın Apostol Kitabxanasının kataloqlarına düşməmişdir və ilk dəfə burada təsvir olunur. Kitabın yazılma məqsədindən və strukturundan bəhs edərkən, müəllif yazır: “...Və bu kitaba “Təshil” ad verdim, zira ki təşxisi-əmraz və təriqi-ələci əldən gəldikcə asan eylədim, türki-ibarətə gətirdim, ta ki əksər xəlayiq müstəfid olub bu zəifi duadan unutmayalar, və bu kitabı üç təşxis eylədim. Əvvəl təşxis iki babdır. Əvvəl bab tibbin elmini bildürür. İkinci bab əməliyyəsini bildürür. İkinci təşxis gəzalar və aşrabatlar və ədviyyələrdür. Üçüncü təşxis mərzələrin səbəbin və əlamətlərin və müalicələrin bildürür.” (Vat. Turc. 389, vər. 2b).

Kitabda müxtəlif təbii dərman vasitələrinin müalicə keyfiyyətləri təsvir olunur: “f. 24a: “Qərənfil: har yabis və ikinci dərəcədə mədəyə, cigərə, dəmağa fayda eylər, ciməə qüvvət edər, könül dönməgin gidərür”. Razyanə: “Har yabisdir... südü çoq eylər, yeli təhlil edər, bövli idrar edər . Qaynadub suyın süzüb içmək susanağ kəsər. Sovuq məzaca ziyan eylər” (Vat. Turc. 389, vər.24a).

“Sumaq. İkinci dərəcədə bariddir, ikinci dərəcədə yabisdir. Qeyz eylər. Könül dönürkən gidərər. Susamaq

kəsər. Səddə eylər". "Sənaməki. *Har yabisdir. Dərəcəyi-əvvəldə səfrayi, bəlğəmi, sövdayı ishal eylər. Müstə'məl olan yapraqıdır*"(Vat. Turc. 389, vər.23b).

Kitabın üçüncü hissəsində müxtəlif xəstəliklərin əlamətləri göstərilir: "Xəfəqan. *Yəni yürək oynamaq yürək zəif olmaqdadır ki, zəif olduğu hərərət gəlir olmaqdadır. Əlamət – susamaq, nəbz və nəfəs səri' olmaq....*" (Vat. Turc. 389, vər.36b).

"Ətəş. *Yəni çox susamaq. Səbəb yürək hərərəti ya mədə hərərəti ya kökü, ya iki hərərət...*"(Vat. Turc. 389, vər.39a).

Vatikan kataloqlarına Vat. turc. 402 şifrəli tibb üzrə əlyazma da düşməmişdir. Bu, Saleh bin Nəsrullah Əfəndinin (صالح بن نصر الله افندي) məşhur "Ğayətül-bəyan fi tədbiri-bədənül-insan" (غایت البيان في تدبير بدن الانسان) əsərinin əlyazmasıdır. Əlyazma 23x12,5 cm ölçüsündədir, 225 vərəqdən ibarətdir və 1274 hicri ilində katib Seyyid Hüseyn tərəfindən köçürülmüşdür.

İlk səhifəsi zədələnmiş "Fərəsnamə" adlı əlyazma atlar haqqındadır. Kitabda atlardan, onların növlərindən, yeni növlərin alınma üsullarından, atların xəstəliklərindən və onların müalicəsindən bəhs olunur. Bu əsərdə atlara həsr olunmuş ərəb qəsidələrinin türkçə izahatı da verilir. Ölçüsü 20,2x14 sm olan bu əlyazma nəsx xətti ilə yazılmışdır və 150 vəriqdən ibarətdir (Vat. turc. 384).

Əlyazma mətnindən bir parça: "... *Pəs imdi ol əsirdə padşahı-ələm Səlahəddin Yusif ibn Əyyub həzrətləri atlara ğayətlə mail idi. Ğəzayı və şəhərləri fəth etməklə və kafir əlindən qurtarmaqla və şəhərləri muslimin-əbrarə təslim etməklə mail olduğu üçün iqtida eylədi. .. Cihad üçün həp*

müstəhsən atları peyda eyləməklə hər məkanə təftiş və təfəxxəs eyləyüb, kimdə bulunursa alurdu. Qəçən (haçan – F.Ə.) cəm olunan atları hüzuruna götürüb cəmi kübar dövləti ihdar eylədi və ümərəyi-əmir axurləri cəmiəsi dəvət eylədi. Və onlardan cavab tələb eylədi ki, “atların əsli nədəndür”? Mərazimlərini və illətlərini və ilaclarını bəyan edələr. Əsla bir kimsə təkəllüm eləməyüb cavab vermədilər. Məclis içindən bir kimsənə qalqub bu qəsidə oxudu və atların iyisin dəxi bəyan eylədi. Və dəxi atların illətlərini hədisi-Mühəmmədə [əsasən izah – F.Ə.] olundu. Təhqüqüllah- sübhanəhu-təali, ata xitab eylədi. Və cəmi heyvanlar üzərinə müfəddal qıldı. İlla insani-mömin üzərinə degil və dəxi at insani-fasiqdən xeyirlidir. Allahu ələmu” (Vat. turc. 384, vər. 1a-2b).

Süruri adı ilə məşhur olan Səlahəddin Mustafa bin Şəcanın (صلح الدين مصطفى بن شجان) “Tibb lügətdə” (طب لغتده) əsəri məşhur Şərq təbibi İbn ən-Nəfisnin “Mucəz fit-tibb” (موجز في الطب) əsərinin türk dilinə tərcüməsidir. İbn ən-Nəfis (1213-1288) kiçik qan dövrənini ilk dəfə təsvir etmiş və bununla da tarixə düşmüş bir alimdir. İbn ən-Nəfisnin çoxlu əsərləri vardır və onlardan ən məşhuru “Mucəz”dir.

Əlyazma 971-ci hicri ilində nəstəliq xətti ilə köçürülmüşdür. Türk mətninin müəllifi kitabın əvvəlində yazır: *“Həmd olsun ol Allaha ki, hər dərdə dəva qıldı. Şükr olsun o şəfiyə ki, çün darluğda qıldı. Dəxi səhavət ola o Rəsulınə onun ki əshabı və əli ilə hər dərdə şəfa qıldı. Əmma bə’də bu bəndeyi-həqir, Süruri həqir, ol zamanda ki, şahzadəyi-azim və nübareyi-mükərrəm, zübdeyi-sülalətüs-səlatin, ümdətül-nətaicül-xəvaqın ... həzrət sultan Mustafa... mətni “Mucəzi” türki dildə tərcümə qılınsa və rövşən ibarətlə*

şərh və bəyan olunsa, nəfi-əmm və kərəmi-tam olurdu deyüb, və ol nuri-hədiyyeyi-dövlət bu elmdən məxzuz və xatiratında bu məni-məlxuz edügan fəhm edüb, bu əmrə şüru və ibtida qıldım... ” (Vat. turc. 393, vər. 3b- 4b.).

“Tarixi-nişanə” (تاریخ نشانه) əsəri Həzrət Məhəmmədin və səhabələrin, Həzrət İsmayıl ibn İbrahimin, Həzrət Yusifin, Kərbəla imamlarının həyatından və kəlamlarından bəhs edir. Əsərin əlyazması 18x13 cm ölçüsündədir, 140 vərəqdən ibarətdir və hər səhifəsində 13 sətir vardır. Mətn qırmızı çərçivəyə alınıb və fəsillərin adları qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır (Vat. turc. 401).

“Risaleyi-müzəffərnəmə” (رساله مظفرنامه) əsəri müqəddəs şəxslərin kəlamlarının türk dilinə tərcüməsidir. Anonim tərtibçi yazır ki, bu kəlamlar sultan Süleyman ibn sultan Bəyazidin əmri ilə türk dilinə tərcümə olunmuşdur (Vat. turc. 399 (II), vər. 106b-119a).

Araşdırdığımız bu əlyazmadan sitatlar: “Həzrət Əli Əleyhüssəlam buyurur: “*Dörd nəsnə vardır ki, adamın nəcabətinə səbəbdür. Əvvəla – az söyləmək, ikinci – az yemək, üçüncü – az uyumaq, dördüncü – az iyləmək, yəni bir nəsnə qoxulmaq. Fisaqurus (Pifaqor – F.Ə.) həkim aydır: dörd nəsnə padşahı həlak eylər. Əvvəla padşah[in] kəndüsü [nüin] zülm etmək, ikinci – vəzir qəflətdə olmaq, üçüncüsü – katib xəyanət etmək”* (Vat. turc. 399 (II), vər. 112b). “*Bəyazid Bistami həzrətlərindən: “dörd nəsnə [var] ki, gerü götürmək mümkün olmur – birisi keçmiş sözü, ikincisi – keçmiş qəzayi, üçüncüsü – atılmış oqı, dördüncüsü – keçmiş ömri”*” (Vat. turc. 399 (II), vər. 113b).

Aşkar etdiyimiz Sirac bin Əbdullahın (سراج بن عبد الله) “Məcmə’ül-lətaif” (مجمع اللطائف) əsərinin əlyazması ilahiyyat

mövzusunda. Əlyazma nəsx xətti ilə yazılıb və 114 vərəqdən ibarətdir, lakin natamamdır. Əsərdə Qurandan rəvayətlər, hədislər, İncildən və Tövratdan parçalar yer almışdır (Vat. turc. 420).

Kitab bu sözlərlə başlayır: “*Şükr şol Tanriya ki, bir və qədimdür, və sənə şol padişaha ki, məcmu qulları üzərinə rəhimdür... Bil ki, zəifi-xəlqüllah və əhqəri-ibadullah Sirac bin Əbdüllah aydur ki, günlərdən bir günü fariğül-bal oturmuşdum [və] xatirə bu düşdü ki, Qurandan və İncildən və Zəburdan və Tövratdan və Quran içində ... təvarixi-ənbiyyadən və hədisi-Rəsuldan nəsaihi-mülukdan və ğəza səvabından bir [kitab] ... cəm edəm... Və İncil və Tövrət ləfzin türkçə tərcümə qılım...*” (Vat. turc. 420, vər. 4b).

Kitabın məzmunu: “*Bab əvvəlki. Quran ilə və Hədis ilə və övliya və xüləfa sözi ilə nəsaihi-mülukdadır (Vat. turc. 420, vər. 5a). “Bab dördüncü. Qurandan və İncildən və Tövratdan və nəsari və yəhudiniün [fikirlərini] bəyan etməkdə. Bab beşinci. Nəsari və yəhudi suallarınınun və bizim onlara cəvablarımızı bəyan etməkdədir (Vat. turc. 420, vər. 5b).*

Dini mövzuda şeirlər toplusu Vat. turc. 390 əlyazmasında toplanmışdır. Mətnə məcmüənin müəllifi və adı göstərilməmişdir. Əlyazma 20,7x15,7 cm ölçüsündədir və cəmi 11 vərəqdən ibarətdir. Cildi dəridəndir. Əsərdəki şeirlər Azərbaycan dilinə yaxın əski Anadolu türkçəsində yaradılmışdır və o cəhətdən dilimizin tarixini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Şeirlər saray ədəbiyyatından uzaq sadə xalq dilində yazılmışdır. Dil xüsusiyyətlərinə görə “dastan” adlanan bu təsəvvüf ruhlu şeirlər XIII-XV əsrlərə

aiddir⁷. Əlyazmada yer alan “Dastani-Göyərçin” şeirindən bir parça:

*“Dastani-Göyərçin:
Eşit ümid edübən bir xoş xəbər,
Rəsul ikinci namazın qılmış idi,
Dua edüb, əl yüzə sürmüş idi,
Kim nə dedi ol Rəsul mötəbər.
Gök yüzündən bir gögərçin uçar,
Qondu Rəsul dizinə qanlar saçar.
Üç gün oldı bəni bir tufan qovar,
Canımı almaq qəsdinə oldı suvar.
Ya Rəsulullah, şafaət eyləgil,
Ol tufan gəliürsə, bəni verməgil...”*
(Vat. turc. 390, f.7b).

Əbu Talib Salikin (*ابى طالب سالك*) “Xəmsətül-əbvab” (*خمسة الابواب*) əsəri sufiliyə həsr olunub və dərvişlərin həyat tərzinin qaydalarını izah edir. Əsər Əmir Əhməd bin Əmir tərəfindən köçürülmüş məcmüənin içindədir və cəmi 15 vərəqdən ibarətdir (Vat. turc. 428, I, vər. 1a-15a).

Kitabın strukturundan və məzmunundan bəhs edən müəllif yazır: “... *Bilgil Əbu Talib Salik dərvişlərin mərifətinin məratibini dəxi bunların yollarını alə xəmsətül-əbvabdır. Əvvəl bab: duanın bəyanındadır, dəxi güsl, dəxi təvəllə təbərri, dəxi tövbə, əhdü və bəy’ət , dəxi tərəşi-mürid bildürür. İkinci bab: kisvət giymək, dəxi ərkanı*

⁷ M. Fatih Köksal. Eski Anadolu türkçesi döneminde yazılan meçhul eserlerden: Nâme-i Mahşer. Turkish studies - International periodical for the languages, literature and history of Turkish or Turkic. Volume 6/1. Winter 2011, p. 249-291

ilə kisivət yetişdirmək bildirür. Üçüncü bab: məftul irişdürmək, dəxi xidmət və tərtib bildirür. Dördüncü bab: müridin xidmətini bəyan eylər ta təriqətin bülüğiyətinə irişincə dərvişlərin yolunda, dəxi toqquz fəsl üzərinə bünyad olundu... Fəsli-əvvəl: Dərvişlərin xidmətin, abdəstin və keyfiyyətin bildirür. Fəsli-dovvom: mətbəx xidmətinin bəyanın bildirür. Fəsli-səvvom: su ulaşıdırmaq və carub çəkmək dərvişlər söhbətində onun ədəbin bildirür. Fəsli çəharom: dərvişlərin xidmətin, ədəbin bildirür. Fəsli-pəncom: çırağ uyarmaq dəxi çırağ təriqənin ərkanın bildirür...” (Vat. turc. 428, I, vər. 1a).

Həmin məcmuədə Əbu Talibə məxsus “Şərhül-müfrədat” (شرح مفردات) adlı risalə də var (Vat. turc. 428, I, vər. 46b-49a). Əsər dünyanı təşkil edən ilkin elementlərdən, kainatın və insan bədəninin quruluşundan bəhs edir. Müəllif yazır: “Əlhəmdulillah Rəbbil-Ələmin və-s-Səlavətə vəs-Səllamə alə Muhəmməd və ilə təyyibin və təhirin. İmdi Əbu Talibi həqq bil kim, Həqq-Təala adəmi dört ünsürdən vücuda gətirdi. İbarətlə bir torpaqdan, iki sudan, üçüncü yeldəndür, dəxi oddan və dəxi altı cəhətdən yaratdı. Əvvəl yukaru, 2 – aşağa, 3 – sağ tərəf, 4 – sol tərəf, 5 – ön, 6 – ard. Və on xassə dəxi yetirdi: beş zahirdə və beş dəxi batində. Əvvəl kim zahirdə qoxudur, və zövqdür, və deməkdür, və eşitməkdür, və görməkdür. Ol beş xassə ki batindir: 1 - xəyal, 2 – zəmindir, 3 – fikr, 4 – fəhm, 5 – hifz. Və dəxi Həqq-Təala adamda yeddi əza yetirdi – başdır, iki əl və iki ayaq, kökiis, arqa (arxa). Və dəxi adəmə ruh verdi, və əql verdi, və eşq verdi, və nəfs verdi, və bu dört qismdür: 1 – nəfsi-əmmarə, 2 – nəfsi-ləvvamə, 3 - nəfsi-məlhəmə, 3- nəfsi-mütəəmminə. Şu yel ki, qismətdə bil ruhə təəlləqdür və su atlə təəlləqdür, və torpaq

nəfsə təəlləqdür. Amma nəfsi-əmmarə oda təəlləqdür, və nəfsi-ləvvamə yelə təəlləqdür, və nəfsi-məlhəmə suya təəlləqdür, və nəfsi-mütəəmminə toprağa təəlləqdür. Və hər nəsnə kim afaqda vardur ənfəsdə dəxi vardur...“ (Vat. turc. 428, I, vər. 46b-47a).

Təsəvvüf mövzusunda daha bir əsər “Kitabüs-silsilə”dir (*كتاب السلسلة*). Kitab 20,5x14,5 cm ölçüsündədir, 98 vərəqdən ibarət və Cəlvətiyyə⁸ təriqətinin “silsiləsini” təqdim edir, yəni sufiliyin müqəddəs şəxslərini, Cəlvətiyyə təriqətinin şeyxlərini ardıcıl sürətdə təsvir edir. Fəslərin adları: Allah, İsrəfil, Mikail, Cəbrail, Məhəmməd Mustafa, Əli İbn Əbu Talib, Kamil bin Ziyad, Həsən bin Yəsar Bəsri, Həbib Əcəmi, Davud Tai, Əbu Məhfuz Məruf əl-Kərimi və s. Əsərdə Cəlvətiyyə şeyxlərinin silsiləsini təqdim edən cədvəl verilir (Vat. tur. 404, 5b).

Sufiliyə aid daha bir əlyazma da Həzrətüş-şeyx Seyyid Sultan Əbdülqədir əl-Geylaninin (*حضرت الشيخ سيد سلطان عبد القادر الجيلاني*) “Ər-rişalətül-ğəvvasiyyə” (*الرسالة الغواصية لقطب*) (*العارفين غوث الواصلين*) əsəridir. Qədriyyə⁹ sufi təriqətinin banisi Əbdülqədir Geylani (Gilani, Cilani, Ceylani kimi də tanınır) 1078 ildə Gilanda anadan olmuş və 1165 ildə Bağdadda vəfat etmişdir¹⁰.

⁸ Cəlvətiyyə təriqəti Bayrami təriqətinin bir qolu kimi yaranaraq, daha sonralar müstəqil sufi təriqətinə çevrilmişdir. Osmanlı imperiyasında bu təriqətin inkişafı Əziz Mahmud Hüdainin (vəfəti: 1628-ci il) və İsmail Həqqi Bursalının (vəfəti: 1724-cü il) adları ilə bağlıdır.

⁹ Əbdülqədir Geylani (1078-1165) tərəfindən yaradılmış sufi din təriqətidir. Qədriyyənin Əşrəfiyyə, Rumiyə, Xalisiyyə, Qəribiyyə, Hilaliyyə, Yafiyə, Əsədiyyə və Əkbəriyyə kimi qolları vardır.

¹⁰ W. Braune, Abd al-Kadir al-Djilani, The Encyclopaedia of Islam, Vol. I, ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. Levi-Provencal, J. Schacht, (Brill, 1986), p. 69.

Məhəmməd Əbdüllətif İbn əl-Hac əş-Şeyx Feyzulla bu kitabı türk dilinə tərcümə etmişdir. Əlyazma hicrinin 1278-ci ilində nəsx xətti ilə köçürülmüşdür və 12 vərəqdən ibarətdir. Əlyazmanın son səhifəsində onun sahibinin adı yazılmışdır: “Ğəvvasiyyə”nin sahibi Qədiriyyə təriqətinin üzvü xadimül-füqara Şeyx Seyyid İbrahim Babadır” (Vat. turc. 381).

Qeyd olunduğu kimi, tədqiqatlar prosesində Vatikan Apostol Kitabxanasında indiyə qədər təsvir olunmamış və kataloqlaşdırılmamış bu türkdilli əlyazmalar aşkar edilmiş və ilkin araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Müəllif, ezamiyyət və tədqiqat zamanı göstərilən yardıma görə, Heydər Əliyev Fonduna, Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinə, Azərbaycanın Vatikandakı və İtaliyadakı səfirliklərinə öz dərin minnətdarlığını bildirir.

ƏLAVƏ 1.

MƏXFİ ARXİVLƏRDƏ AŞKAR EDİLMİŞ AZƏRBAYCANA AİD SƏNƏDLƏRİN SİYAHISI

A.A., Arm. I-XVIII, 1801.

1-3: lettere in lingua Mongola degli İlkan di Persia.
İran Elxanının Monqol dilində yazısı.

1) Salvacondotto rilciato da Abagha ai vescovi inviati dal Papa (anno 1267 o 1279). *Papanın göndərdiyi yepiskoplar üçün Abağa xanın imzaladığı buraxılış vərəqəsi (1267 və ya 1279 il).*

2) Lettera di Argun a Niccolo V (anno 1290). *Arqun xanın V Nikkoloğa məktubu (1290 il).*

3) lettera di Ghasan a Bonifacio VIII (anno 1302). *Qazan xanın VIII Bonifasiyə məktubu (1302 il.)*

A.A., Arm. I-XVIII, 1802. 2: lettera in lingua turca, persiana ed araba di Güyük, gran khan dei Mongoli, ad Innocenzo IV (3-11 Novembre 1246). *Böyük Monqol xanı Güyükün IV İnnokentiyə türk, fars və ərəb dilində məktubu (3-11 Noyabr 1246 il).*

A.A., Arm. I-XVIII, 5505.

ff. 227-228: “De rege Persarum pauca quaedam” (anno 1555). *İran hökmdarına bəzi məsələlər haqqında məktub (1555 il).*

Arm. XLIV, 19.

f. 445: Pio V re di Persia Thahamaso (16 Novembre 1571). *V Piydān Īran şahı Tāhmasibə məktub (16 Noyabr 1571)*

Arm. XLIV, 38.

ff. 62-63: Clemente VIII al re di Persia Abbas I (30 settembre 1592). *VIII Klementdān Īran hökmdarı I Şah Abbasa məktub (30 sentyabr 1592)*

Arm. XLIV, 44.

ff. 230-233: Clemente VIII al re di Spagna Filippo III su una missione presso il re di Persia (4 Settembre 600). *VIII Klementin İspaniya Kralı III Filippə onun Īran şahına göndərdiyi missiya haqqında məktubu (24 fevbraio 1601).*

Arm. XLIV, 45.

ff. 53-57: Clemente VIII al re di Persia Abbas I (24 febbraio 1601). *VIII Klementin Īran padşahı I Abbasa məktubu I (24 fevral 1601).*

ff.57-60: alla Regina di Persia (24 febbraio 1601). *Īran şahənəsinə məktub (24 fevral 1601 il).*

ff.114-117: al re di Persia (2 maggio 1601). *Səfəvi padşahına məktub (2 may 1601 il).*

Arm. XLV, 1.

ff. 50-51: Paolo V a Simone, Giovanni, Taddeo e

Vincenzo carmelitani, inviati in Persia (20 luglio 1605). *V Pavel Simon, Covanni, Taddeo və Vinçentso adlı karmelitlərin İrana göndərilməsi haqqında məktub (20 iyul 1605 il).*

ff 51-52: agli Eremitani di S. Agostino presso la corte di Persia (21 luglio 1605). *Müqəddəs Avqustin kilsəsinə mənsub rahiblərin İranın şah sarayına ziyarəti haqqında (21 iyul 1605 il).*

ff. 52-53: Paolo V al re di Persia Abbas I (20 luglio 1605). *V Pavelin İran şahı I Abbasa məktubu (20 iyul 1605il).*

ff. 239-240: al re di Persia (23 febbraio 1606). *İran padşahına məktub (23 fevral 1606 il)*

Arm. XLV, 3.

ff. 174-176, 179-180: Paolo V al re di Persia Abbas I (13, 22 marzo 1608). *V Paveldən İran şahı I Abbasa məktub (13, 22 mart 1608 il).*

Arm. XLV, 4.

ff. 78-79: a Giovanni e Vincenzo, carmelitani missionari in Persia (13 Ottobre 1608). *İranda fəaliyyət göstərən karmelit missionerləri Covanni və Vinçentsoya məktub (13 oktyabr 1608 il).*

ff. 79-81: Paolo V al re di Persia Abbas I (16 Ottobre 1608). *V Pavelin İran şahı I Abbasa məktubu (16 oktyabr 1608 il).*

f. 118: ai frati Agostoniani missionari in Persia (9 dicembre 1608). *Müqəddəs Avqustin kilsəsinin missinerlərinin İranda fəaliyyəti barədə hesabat (9 dekabr 1608 il).*

Arm. XLV, 5.

ff. 47-48, 57-58: Paolo V al re di Persia Abbas I (11 Settembre, 9 ottobre 1609). *V Pavelin İran şahı I Abbasa məktubu (11 sentyabr – 9 oktyabr 1609 il).*

Arm. XLV, 6.

f. 25: Paolo V al re di Persia (23 giugno 1610). *V Pavelin İran şahına məktubu (23 iyun 1601 il).*

ff. 35, 41: al re di Persia Abbas I (9, 24 luglio 1610). *İran şahı I Abbasa məktub (9, 24 iyul 1610 il).*

Arm. XLV, 8.

f. 69: Paolo V al re di Persia Abbas I (3 Novembre 1612). *V Pavelin İran şahı I Abbasa məktubu (3 noyabr 1612 il).*

Arm. XLV, 13.

f. 360: Paolo V al re di Persia Abbas I (16 luglio 1620). *V Paveldən İran şahı I Abbasa məktub (16 iyul 1620 il).*

Arm. XLV, 15.

f. 329: Paolo V al re di Persia Abbas I (28 aprile

1618). *V Paveldən İran şahı I Abbasa məktub (28 aprel 1612 il).*

Arm. XLV, 29.

f. 113: Innocenzo X al re di Persia Abbas I (30 gennaio 1646). *X İnnokentinin İran şahı I Abbasa məktubu (30 yanvar 1646 il).*

f. 257: al re di Persia (31 agosto 1647). *İran şahına məktub (31 avqust 1647 il).*

Ep. ad Prink., Registra 43.

ff. 44-45: Urbano VIII al re di Persia Abbas I (8 marzo 1628). *VIII Urbanın İran şahı I Abbasa məktubu (8 mart 1628).*

Ep. ad Prink., Registra 51.

ff. 49-50: Urbano VIII al re di Persia Safi I (30 dicembre 1637). *VIII Urbanın İran şahı I Səfiyə məktubu (30 dekabr 1637 il).*

Ep. ad Prink., Registra 55.

ff. 25-26: Innocenzo X al re di Persia Abbas II (30 gennaio 1646). *X İnnokentinin İran şahı II Abbasa məktubu (30 yanvar 1646 il).*

Ep. ad Prink., Registra 57.

ff. 205-206: Innocenzo X al re di Persia Abbas II (13 luglio 1652). *X İnnokenin İran şahı II Abbasa məktubu (30 iyul 1652 il).*

Ep. ad Prink., Registra 60.

ff. 324-325: Alessandro VII al re di Persia Abbas II. (18 Febbraio 1656). *II Aleksandrın İran şahı II Abbasa məktubu (18 fevral 1656 il).*

Ep. ad Prink., Registra 63.

ff. 157: Alessandro VII al re di Persia Abbas II (21 settembre 1658). *VII Aleksandrın İran şahı II Abbasa məktubu (21 sentyabr 1658 il).*

Ep. ad Prink., Registra 64.

ff. 192: Alessandro VII al re di Persia Abbas II (16 luglio 1661). *VII Aleksandrın İran şahı II Abbasa məktubu (16 iyul 1661 il).*

Ep. ad Prink., Registra 65.

ff. 166: Alessandro VII al re di Persia Abbas II (31 maggio 1664). *VII Aleksandrın İran şahı II Abbasa məktubu (31 may 1664 il).*

f.181: al re di Persia Abbas II (12 luglio 1664). *İran şahı II Abbasa məktubu (12 iyul 1664 il).*

Ep. ad Prink., Registra 67.

ff. 316: Clemente XI al re di Persia Sulajman (18 Marzo 1668). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (18 mart 1668 il).*

Ep. ad Prink., Registra 68.

ff. 89: Clemente XI al re di Persia Sulajman (13 Ottobre 1668). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (13 oktyabr 1668 il).*

f. 150: al re di Persia Sulajman (13 Febbraio 1669). *İran şahı Süleymana məktub (13 fevral 1669 il).*

f. 257: al re di Persia Sulajman (28 settembre 1669).). *İran şahı Süleymana məktub (28 sentyabr 1669 il).*

Ep. ad Prink., Registra 70.

ff. 201-202: Clemente XI al re di Persia Sulajman (10 settembre 1672). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (10 sentyabr 1672 il).*

Ep. ad Prink., Registra 75.

ff. 25-26: Clemente XI al re di Persia Sulajman (26 ottobre 1682). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (26 oktyabr 1682 il).*

Ep. ad Prink., Registra 76.

ff. 106-107: Clemente XI al re di Persia Sulajman (26 agosto 1684). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (26 avqust 1684 il).*

Ep. ad Prink., Registra 77.

ff. 173-174: Clemente XI al re di Persia Sulajman (12 aprile 1687). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (12 aprel 1687 il).*

Ep. ad Prink., Registra 79.

ff. 193: Clemente XI al re di Persia Sulajman (27 maggio 1690). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (27 may 1690 il).*

Ep. ad Prink., Registra 80.

ff. 193: Clemente XI al re di Persia Sulajman (7 guigno 1692). *XI Klementin İran şahı Süleymana məktubu (7 iyun 1682 il).*

Ep. ad Prink., Registra 81.

ff. 201-202: Clemente XI al re di Persia Husain (28 gennaio 1695). *XI Klementin İran şahı Hüseyinə məktubu (28 yanvar 1695 il).*

Ep. ad Prink., Registra 82.

ff.162-163: Clemente XI al re di Persia Husain I (26 gennaio 1698). *XI Klementin İran şahı Hüseyinə məktubu (26 yanvar 1698 il).*

Ep. ad Prink., Registra 83A.

ff.68-69: Clemente XI al re di Persia Husain I (17 aprile 1703). *XI Klementin İran şahı Hüseyinə məktubu (17 aprel 1703 il).*

Ep. ad Prink., Registra 84.

ff.198-199: Clemente XI al re di Persia Husain I (15 luglio 1705). *XI Klementin İran şahı Hüseyinə məktubu (15 iyul 1705 il).*

Ep. ad Prink., Registra 87.

ff.40-41: Clemente XI al re di Persia Husain I (2 marco 1709). *XI Klementdən İran şahı Hüseyinə məktubu (2 mart 1709 il).*

f. 71-72: Clemente XI al re di Persia Husain I (15 guigno 1709). *XI Klementin İran şahı Hüseyinə məktubu (15 iyun 1709 il).*

Ep. ad Prink., Registra 106.

ff.225-226: Clemente XI al re di Persia (17 luglio 1737). *XI Klementin İran şahına məktubu (17 iyul 1737 il).*

Ep. ad Prink., Registra 109.

ff.358-360: Benedetto XIV al re di Persia Tamas Kulikam [sic] (30 guigno 1742). *XIV Benediktin İran şahı Təhmasqulu xana (Nadir şahı – F.Ə.) məktubu (30 iyun 1742).*

Ep. ad Prink., Registra 247.

f.60: Paolo V al re di Persia Abbas I (3 Novembre 1612). *V Pavelin İran şahı I Abbasa məktubu (3 noyabr 1612 il).*

Ep. ad Prink., Registra 249.

ff.411-412: Clemente IX al re di Persia Abbas I (18 marzo 1612). *IX Klementin İran şahı I Abbasa məktubu (18 mart 1612 il).*

Ep. ad Prink., Registra 293, parte II.

ff.21-22: Leone XIII al re di Persia Mohammad Ali Shah. *XIII Leonun İran hökmdarı Məhəmməd Əli şaha məktubu.*

Ep. ad Prink., Registra 294, parte I.

f.8: Pio X al re di Persia Mohammad Ali Shah (22 luglio 1907). *X Piyin İran hökmdarı Məhəmmədəli şaha məktubu (22 iyul 1907 il).*

Ep. ad Prink., Registra 295, parte I.

f.23: Benedetto XV al re di Persia Ahmed Shah (15 agosto 1915). *XV Benediktin İran hökmdarı Əhməd şaha məktubu (15 avgust 1915 il).*

Ep. Lat., Registra 39.

ff. 736-739: al re di Persia Nasir ad-din shah (19 settembre 1874). *İran hökmdarı Nəsrəddin şaha məktub (19 sentyabr 1874 il).*

Ep. Lat., Registra 43.

ff. 167-170: all'arcivescovo di Eraclea Agostino Cluzel, delegato apostolico in Persia (13 luglio 1878). *Vatikanın İrandakı nümayəndəsi, Erakleyanın arxiyepiskopu Agostino Kluzelə məktub (13 iyul 1878).*

Fondo Bolognetti 160.

ff. 161-172: Relatione del Regno di Persia (senza data). *İran dövləti ilə əlaqələrə dair sənəd (tarixsiz).*

Fondo Confalonieri 22.

f. 253-255: Relazione breve delle cose di Persia fatta da un religioso Carmelitano Scalzo che ivi ha fatto residenza et che fu mandato con altri duoi padri da Nostro Signore papa Paolo V alla conversione di quel Paese (senza data). *İrandan Bizim Ağamız V Pavel tərəfindən iki başqa rahib ata ilə birlikdə bu ölkəni [xristianlığa] döndərmək üçün göndərilmiş Ayaqyalın Karmelilər ordeninin nümayəndəsindən İran məsələləri ilə bağlı qısa arayış (tarixsiz).*

f. 257: altra lettera di fra Vincenzo di S. Francesco al Confalonieri circa una lettera del re di Persia (5 luglio 1610). *Vinçentso di Françesko al Konfalonyerinin İran şahından aldığı bir məktubu haqqında daha bir məktubu (5 iyul 1610 il).*

f.259: Copia di una lettera tradotta del re di Persia mandata a papa Paolo V nel mese di febraro 1608. *İran şahının 1608 ilin fevral ayında Papa V Pavelə göndərdiyi məktubun tərcüməsinin surəti.*

ff. 263-264: copia di una lettera del re di Persia al papa Paolo V tradotta in italiano (senza data). *İran şahının Papa V Pavelə göndərdiyi bir məktubun italyan dilinə tərcüməsi (tarixsiz).*

ff. 309-310: traduzione di una lettera del re di Persia al Papa Clemente VIII. *İran şahının Papa VIII Klementə göndərdiyi bir məktubun tərcüməsi.*

ff. 311-316: *Litereae legations regis Persidis ad*

S.mum D.N. Clementem Papam VIII ano 1601. *Papa VIII Klementin İran şahına 1601-ci ildə göndərdiyi məktublar.*

ff. 317-318: Le raggioni che allega il signor Don Antonio Shirleo inglese, ambasciadore del serenissimo re di Persia, per la verita et presidenza della sua embasciata (anno 1610). *Əlahəzrət İran şahı sarayında səfir olan ingilis Don Antonio Şirleo öz elçiliyinin həqiqiliyi və səbəbləri haqqında gətirdiyi dəlillər (1610 il).*

ff. 328-332: altre lettere di fra Vincenzo di S. Francesco a Giovanni Battista Confalonieri sulla missione di Persia (settembre 1611 – maggio 1615). *Vinçentso di San Françeskonun Covanni Battista Konfalonyeriyə İran missiyası ilə bağlı başqa məktubları (sentyabr 1611 – may 1615).*

Fondo Confalonieri 24, brevi di Paolo V a diversi.

f. 83: al re di Persia Abbas I (9 luglio 1610). *İran şahı I Abbasa məktub (9 iyul 1610 il).*

Fondo Confalonieri 65.

ff. 10-17: Relatione della prima audentia che il reverendo padre fra Vincenzo di S. Francesco visitator generale nella Persia et India orientale hebbe col re di Persia” (anno 1611). *İranda və Hindistanda baş elçi Vinçenzo di San Françesko atanın İran şahı ilə birinci görüşü haqqında hesabı (1611 il).*

Fondo Domenicani I, 311: Benedictus XIV capitulo

generali Bononia convocato Ordinis Praedicatorum inguunt ut executioni mandentur statuta priorum capituli generalis. Prasertium annorum 1644 et 1694, circa provinciam Ordinis Naxuanam in Armenia Persiae, cuius alumni aptiores in Italia educandi sunt, omnes vero in patria postea ministerio fugantur (10 aprile 1748). *Predikatorlar ordeni (Moizəçilər təriqəti – F.Ə.) tərəfindən 1644 və 1694 illərdə “İran Ermənistanına” [əsassız olaraq – F.Ə.] aid etdikləri Naxçıvana göstərilən missioner fəaliyyəti haqqında papa XIV Benediktə Bolonyada təqdim edilən hesabat. Həmçinin hesabatda qeyd olunur ki, ordenin Naxçıvan bölməsinə aid olan ermənilər İtaliyada dini təhsil almağa meyllidirlər (10 Aprel 1748 il).*

Fondo Pio 112.

ff. 147-148: Al potentissimo principe Re di Persia, Clemens Papa VIII (2 maggio 1601). *Qüdrətli hökmdar İran şahına Papa VIII Klementin məktubu (2 may 1601 il).*

Fondo Pio 134.

ff. 66-121: Relatione di [Danielle Barbaro] del regno di Persia e della guerra havuta da quel re con Selimano il Gran Turco l'anno 1554. *Daniel Barbaronun İran dövləti ilə Böyük Türk Sultanı Süleyman arasında gedən müharibə haqqında 1554 ildə tərtib etdiyi arayışı.*”

Misc., Arm. II, 74.

ff. 227-237: Relatione di messer Vincenzo degli Alessandri al Serenissimo Principe et Illustrissima Signoria di Venetia delle cose osservate da lui in Persia, 1574. *Cənab*

Vinçentso Alessandrinin İranda müşahidə etdiyi şeylər haqqında Əlahəzrət Hökmdara (Venetsiya Dojuna – F.Ə.) və Venetsiya Sinyoriyasına (Ali Dövlət Şurasına – F.Ə.) hesabatı, 1574 il.

ff. 239-268: Descrizione della guerra fra il Turco col Persiano (senza data). *Türkiyə ilə İran arasında gedən müharibənin təsviri (tarixsiz).*

ff. 269-284: Altra relatione della Persia fatta alla Repubblica di Venezia dal suo ambasciatore (senza data). *Venetsiya Respublikasının səfiri İranla başqa əlaqələr haqqında sənəd (tarixsiz).*

Misc., Arm II, 75,

ff. 5-32: Relatione delle cose del Turco col Soffi di Persia (senza data). *İran Sofisinin (yəni, səfəvi – F.Ə.) Türklə (yəni, osmanlı sultanı ilə – F.Ə.) əlaqələrinə dair sənəd (tarixsiz).*

Misc., Arm. II, 94,

ff. 95-196: Relatione del Re di Persia detto il signor Sofi, nella quali oltre la qualita et quantita del stato suo, si rakonta anco la guerra che egli hebbe col Gran Turco l'anno 1553 insieme con molti altri particolari etc. Del 1555. *İran şahı cənab Sofinin (yəni, Səfəvinin – F.Ə.) öz dövlətinin keyfiyyət və kəmiyyət göstəriciləri, eləcə də 1553 ildə Böyük Türklə (yəni, osmanlı sultanı ilə - F.Ə.) müharibəsi və bir çox başqa şeylər haqqında danışıqları haqqında sənəd (1555-ci il).*

ff. 196-228: Relatione del messer Vincenzo degli Alessandri al Serenissimo Principe et Eccellentissima Signoria di Venetia delle cose da lui osservate nel regno di Persia etc. Del 1572. *Cənab Vinçentso Alessandrinin Əlahəzrət Hökmdara (Venesiya Dojunu – F.Ə.) və Yüksək Sinyoriyaya (Venesiya Respublikasının Baş Dövlət Şürasına – F.Ə.) İran dövlətində müşahidə etdiyi şeylər haqqında hesabat və s. 1572.*

Misc., Arm. II, 117,

f. 127: Circa il mandare uno in Persia e sua instructione (senza data). “*Bir nəfərin İrana göndərilməsi və ona verilən təlimatlar haqqında sənəd*” (tarixsiz).

ff. 135-139: Lettera a mons. Caligari nuncio in Polonia per indurri quel re il Moscovita et il Persiano a collegarsi contro il Turco (10 guigno 1579). *Polşada nunsı (Vatikan nümayəndəsi - F.Ə.) monsenyor Kaliqariyə Moskva və İran hökmdarlarının Türkiyəyə qarşı səfərbər edilməsi haqqında məktub (10 iyun 1579 il).*

ff. 140-142: Lettera scritta da un religioso di Persia al re di Spagna (anni 1582-1583). *İranın dini rəhbəri tərəfindən İspaniya kralına göndərilmiş məktub (1582-1583-ci illər).*

ff. 144-149: Istruzione per un inviato in Persia (senza data). *İrana göndərilən şəxs üçün təlimatlar (tarixsiz).*

Misc., Arm. II, 167,

ff. 180-237: Relatione di Vincenzo degli Alessandri al Serenissimo Principe et Eccellentissima Signoria di Venetia del regno di Persia, 1575. *Vinçentso Alessandrinin Əlahəzrət Hökmdara və Venesiyanın Ali Sinyoriyasına (Ali Dövlət Şurasına – F.Ə.) İran dövləti haqqında hesabatı, 1575.*

Misc., Arm. III, 32,

f.83: lettera di mons. Francesco Ingoli, segretario delle Congregazione di Propaganda Fide, a mons. Francesco Ceva “circa l’elezione del vescovo di Persia se deve farsi a nominatione del Re o no” (23 luglio 1638). *Monsenyor Françesko İnqolinin monsenyor Françesko Çevaya İran yepiskopunun seçilməsi ilə bağlı məktubu (26 iyul 1638 il).*

Misc., Arm. XV, 85,

ff. 2-36: Relatione del re di Persia et de gli stati suoi fatta dal magnaficio Vincenzo de gl’Alessandri nell’eccellentissimo Senato veneto l’anno 1575. *Vinçentso Alessandrinin Venesiya Senatının tapşırığı ilə İran padşahı ilə əlaqə qurması barədə sənəd. 1575 il.*

Missioni 108,

ff. 40 non numerati: Babilonia (diversi memoriali e lettere dei missionari in Persia e del vescovo di Babilonia, Emanuele di S. Alberto, anni 1754-1757). *Babil yepiskopu Emanuel di S. Alberto haqqında İrandakı missionerlərin müxtəlif xatirələri və məktubları, 1754-1757.*

Reg. Lat. 61,

f. 226: Minaccia di scomunica contro i detentori di

alcuni oggetti religiosi (breviario, calice, croce, paramenti sacri) derubati a Giovanni arcivescovo di Soltanieh in Persia (23 agosto 1398). *Bu sənəddə Sultaniyyə şəhərinin arxiyepiskopu Covannidən oğurlanmış əşyalar haqqında məlumat veilir, 23 avqust 1398.*

Reg. Lat. 71,

f. 162: facolta accordata a 20 cattolici di Armenia, designati da Giovanni arcivescovo di Soltanieh, di scegliere un confessore (11 dicembre 1398). *Sultaniyyənin arxiyepiskopu Covanninin öz icmalarına dini rəhbər seçmək üçün təyin edilmiş 20 erməni katoliki haqqında sənəd, 11 dekabr 1398.*

Reg. Lat., 147,

ff. 275-276: Nomina di Giovanni arcivescovo di Soltanieh in Persia ad amministratore della diocesi di Khambalik in Cina (29 dicembre 1410). *Sultaniyyə arxiyepiskopu Covanninin Çinin Xanbalıq (Pekin – F.Ə.) yeparxiyasının rəhbəri təyin olunması haqqında, 29 dekabr 1410 il.*

Serg. Stato Guerra (1914-1918),

fasc. 112. Ff 58-61: Comunicato, inviato dal delegato apostolico in Costantinopoli, relativo al denaro offerto da Jossif Bek Veziroff, rappresentante della Repubblica musulmana di Azerbaijan per il progetto del monumento a Benedetto XV da erigersi in Costantinopoli (14-31 Dicembre 1919). *Konstantinopolda Papa XV Benediktə abidənin ucaldılması layihəsi üçün müsəlman Azərbaycan Respublikasının nümayəndəsi Yusif bəy Vəzirovun təklif etdiyi məbləğ haqqında məlumat (14-31 dekabr 1919 il).*

ƏLAVƏ 2.

VATİKAN APOSTOL KİTABXANASINDA AŞKAR EDİLMİŞ AZƏRBAYCANA AİD ƏLYAZMALARIN SİYAHISI

1. **Baba Həsən bin Məhəmməd Şirvani.** “Kitabi-be şəcare be şomare min nücum”. Vat. turc. 434. Həcmi: 248 vər. Dil: türk. Tarix: 10 şəvval 980 H. Katib: Əhməd bin Mustafa bin Məhəmməd. Mövzu: nücum, xüsusi şəcərə simvolları və fala baxmaq qaydaları.
2. **Bəhmənyar ibn Marzuban əl-Azərbaycani.** “Kitabüt-Təhsil”. Vat. arab. 1411. Həcmi: 197 vər. Dil: ərəb. Mövzu: fəlsəfə, təbiətşünaslıq.
3. **Cəlaləddin ət-Tibrizi (Təbrizi).** “Həvvasül-əsmə əl-hüsna”. Barb. orient. 129. II. Həcmi: vər. 4-9, 18-23. Fraqmentlər. Vərəqlər qarışıb. Dil: ərəb. Mövzu: ilahiyyat. Allahın “gözəl adlarının” (əl-əsmə əl-hüsna) izahıdır.
4. **Əbdül-Məcrid Şirvani.** “Kitabi-sehri”. Vat. turc. 135. Dil: türk. Tarix: 1915. Mövzu: Cəlaləddin Ruminin və Şəms Təbrizinin şeirlərinin şərh. Osmanlı sultanı V Mehmet Rəşada (1844-1918) ithaf olunmuşdur.
5. **Əbdül-Vəhhab Zəncani.** “Risale”. No 68, DCCCLV (attuale 853). Həcmi: 184 vər. Dil: ərəb. Mövzu: Əhməd bin Məhəmməd əl-Hillinin ərəb grammatikasına aid əsərinin şərh.
6. **Əbdürrəhman Cami.** “Yusif və Züleyxa”. Vat. pers. 147. Dil: fars. Tarix: 1027 H. Mövzu: məhəbbət mövzusunda poema. Əlyazmada Xəlil Paşanın Təbrizə

gəlişinə dair qeyd var.

7. **Əbu ət-Təna Mahmud bin Əhməd bin Mahmud bin Bəxtiyar əz-Zəncani (Zəngani).** “Müxtəsərüs-səhah fil-lüğət” (“Tənqihüs-səhah”). Vat. arab. 565. Həcmi: 225 vər . Dil: ərəb. Tarix: məhərrəm ayı, 894 H. Mövzu: dilçilik.
8. **Əbu Həfs Ömər bin Əbdullah əs-Sührəvərdi.** “Əvarifül-məarif”. Vat. arab. 1660. Həcmi: 220 vər. Dil: ərəb. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi.
9. **Əbu Nəcib Sührəvərdi.** “Ən nəhcül-məsluk fi siyasətül-mülük” (“Nəhcül-suluk). Vat. turc., 316. Həcmi: 128 vər. Dil: türk. Ərəb dilindən türk dilinə tərcümədir. Tarix: XIX əsr. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi.
10. **Əbu Nəcib Sührəvərdi.** “Ən nəhcül-məsluk fi siyasətül-mülük”. Vat. turc., 184. Həcmi: 329 vər. Dil: türk. Tarix: 1516-1517 M. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi.
11. **Əbül-Əbbas Əhməd bin Yusif əd-Diməşqi əl-Qaramani** “Əhbarüd-düval və əsarül-üval”. Həcmi: vər. 321. Dil: ərəb. Tarix: şaban, 1114 H. Müəllif Azərbaycan türklərinin qaramanlı tayfasının nümayəndəsidir. Mövzu: ilahiyyat, islam tarixi.
12. **Əhməd bin Məhəmməd bin Əli Şirvani.** “Nəfhatül-Yəmən fi ma yazül bi-zikrihi əş-şəcən”. Vat. arab. 1047. VI. Həcmi: vər. 47-58. Dil: ərəb. Tarix: 1047 H. Mövzu: şeir toplusu.
13. **Əhməd bin Məhəmməd bin Müqəddəs əl-Ərdəbili.** “Zübdətül-bəyan fi təfsir ayətül-Quran”. Vat. arab. 1631. Həcmi: 318 vər. Dil: ərəb. Tarix: XVII əsr. Mövzu: islam qanunvericiliyi, fiqh.
14. **Əli Quşçi.** “Risalə”. No 71 (19) (Biblioteca Italiana o

- Sia Giornale Letteraturo, Scienze ed Arti, tomo XLVI. No 551 (2). Həcmi: vər. 9z-55. Dil: fars. Tarix: XVI əsr. Mövzu: astronomiya və riyazi coğrafiyaya.
15. **Fəridəddin Əttar**. “Lisanül-Qeyb”. Vat. pers. 89. Həcmi: 154 vər. Dil: fars. Tarix: 22 şəvval 1112 H. Mövzu: mistik poema.
16. **Fəridəddin Əttar**. “Üsturnamə”. Vat. pers. 121. Fars dilində. Həcmi: vər. 1-15. Dil: fars. Mövzu: mistik poema.
17. **Fəridəddin Əttar**. “Vüslətnamə”. Vat. pers. 121, II. Həcmi: vər. 16v-31. Dil: fars. Mövzu: mistik poema.
18. **Həkayəti-Oğuznameyi-Qazan-Beg və geyri**. Vat. turc. 102, II. Həcmi: vər. 58-106. Dil: türk. Mövzu: qəhrəmanlıq dastanı. “Kitabi-Dede Qorqud”un Vatikan nüsxəsidir.
19. **Həqiqi**. “Məhəbbətnamə”. Vat. pers. 140, I. Həcmi: vər. 1-116. Dil: fars. Tarix: 6 haziran 1308 H – 24 zülqadə 1309 H. Mövzu: əsər Fəzlullah Nəimiyyə həsr olunmuşdur.
20. **Hinduşah Naxçıvani**. “Əs-sihahül-əcəmiyyə”. Borg. pers. 12, I. Həcmi: vər. 4-88. Dil: fars. Mövzu: dilçilik (lüğət).
21. **İbrahim bin Əbdüssəlam əz-Zəncani əl-İmam əl-Müəzzəm**. “Şərhüt-təşrifül-izzı”. Vat. arab. 351. Həcmi: 44 vər. Dil: ərəb. Tarix: 723 H. Mövzu: dilçilik.
22. **İmadəddin Nəsimi**. Müxtəlif şeirlər. Barb. orient. 47(3). Dil: türk. Mövzu: poeziya.
23. **İmadəddin Nəsimi**. Şeirlər. Barb. orient. 126. Dil: türk. Mövzu: poeziya.

24. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Borg. turc. 32. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
25. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Borg. turc. 34. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
26. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Chigiano R. Vat.turc. 4. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
27. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Vat.turc. 27. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
28. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Vat. turc. 2. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
29. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Vat. turc. 50. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
30. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Vat. turc. 169(4). Dil: türk. Mövzu: poeziya.
31. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Vat. turc. 169(5). Dil: türk. Mövzu: poeziya.
32. **İmadəddin Nəsimi.** Şeirlər. Vat. turc. 214(5). Dil: türk. Mövzu: poeziya.
33. **Qütbəddin Məhəmməd bin Məhəmməd ər-Razi ət-Təhtani.** "Haşiyətül-ləvami əl-mətali". Barb. orient. 34. Həcmi: 107 vər. Dil: ərəb. Mövzu: məntiq. Siracəddin Əbu ət-Təna Mahmud bin Əbubəkr əl-Ürməninin "Mətali'ül-ənvar fil-məntiq" kitabının şərhidir.
34. **"Kitabi-rəməli-Dənyal".** Vat. pers. 107, I. Həcmi: vər. 2-70. Dil: türk. Mövzu: rəml elmi haqqında risalə.
35. **"Kitabül-hat əlləti sinifha əş-şeyxül-imam Şihabəddin əs-Sührəvərdi".** № 89, DCCCLXXVI (attuale 873). Həcmi: 101 vər. Dil: ərəb. Tarix: XVIII əsr. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi. Şihabəddin

əs-Sührəvərdinin əsərlərindən sitatlardır.

36. **“Lessico-Italiano-Persiano-Turco”**. Borg. pers. 14. Həcmi: 245 vər. Mövzu: italyanca-farsça-türkçə lüğət.
37. **Mahmud Şəbüstəri**. “Gülşəni-raz”. Vat. turc. 275. Dil: türk. “Gülşəni-raz” əsərinin türk dilinə tərcüməsidir. Türk dilinə tərcümə edən – Nehifi Mehmet Efendi. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi.
38. **Məcmuə**. Vat. arab. 1614, III. Həcmi: vər. 62 – 65. Dil: fars, ərəb. Mövzu: Əbdullah Qaşqarının, Qasım Təbrizinin (bir qəzəl) və sair müəlliflərin şeir toplusu.
39. **Məhəmməd Füzuli**. Divan. Borg. turc. 13. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
40. **Məhəmməd Füzuli**. Divan və qəzəllər. Vat. turc. 47, (fragmentlər). Dil: türk. Mövzu: poeziya.
41. **Məhəmməd Füzuli**. Divan və qəzəllər. Vat. turc. 50 (fragmentlər). Dil: türk. Mövzu: poeziya.
42. **Məhəmməd Füzuli** “Hədiqətüs-süəda” Vat. turc. 138. Dil: türk. Mövzu: Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş nəsr əsəri.
43. **Məhəmməd Füzuli** “Hədiqətüs-süəda” Vat. turc. 153. Dil: türk. Mövzu: Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş nəsr əsəri.
44. **Məhəmməd Füzuli** “Hədiqətüs-süəda” Vat. turc. 277. Dil: türk. Mövzu: Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş nəsr əsəri.
45. **Məhəmməd Füzuli**. “Hədiqətüs-süədə”. Borg. turc. 6. Dil: türk. Mövzu: Kərbəla hadisələrinə həsr olunmuş nəsr əsəri.
46. **Məhəmməd Füzuli**. Müxtəlif şeirlər. Borg. turc. 34. Dil: türk. Mövzu: poeziya.

47. **Məhəmməd Füzuli.** Qəzəllər, rübailər. Barb. orient. 126. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
48. **Məhəmməd Füzuli.** Qəzəllər (məcmuədə başqa şairlərin şerhləri ilə yanaşı verilmişdir). Vat. pers. 29. Həcmi: 70 vər. Dil: türk və fars. Mövzu: poeziya.
49. **Məhəmməd Füzuli.** “Səhhət və mərəz” (“Eşq və ruh”). Vat. pers. 41, II. Həcmi: vər.9-24. Dil: fars. Mövzu: nəsrə yazılmış alleqorik əsər.
50. **Məhəmməd Qasım bin Hacı Məhəmməd Süruri.** “Məcmaül-furs”. Vat. pers. 69. Dil: fars. Tarix: 1031 H. Mövzu: fars dili lüğəti. Əsər I Şah Abbasa ithaf olunmuşdur.
51. **Məhəmməd bin Mahmud bin əl-Hac əş-Şirvani.** “Rəvzatül-itr li an yərtadül-əttar”. Vat. arab. 877. Həcmi: 338 vər. Dil: ərəb. Mövzu: əzcaçılıq.
52. **Məhəmməd Ədirnəvi.** “Nəxcətüt-təvarix”. Vat. turc. 394. Həcmi: 402 vər. Dil: türk. Tarix: 1097 H, Bağdad. Katib: Yusif Dərviş Məhəmməd. Mövzu: Məhəmməd Peyğəmbər, müqəddəs şəxsiyyətlər, məşhur padşahlar və sülalələr haqqında məlumatlar verilir. Kitabın içində sülalələrin şəcərələri vardır. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi padşahları haqqında məlumat mövcuddur.
53. **“Mənaqibi-Şeyx Əli Səmərqəndi”.** Vat. turc. 166. Həcmi: 35 vər. Dil: fars və türk. Mövzu: əsər **Seyid Yəhya Şirvaninin** oğlu Əli Səmərqəndinin həyatına həsr olunmuşdur.
54. **Nəsirəddin Tusi.** “Əxlaqi-nasiri”. Vat. pers. 40. Həcmi: 225 vər. Dil: fars. Mövzu: etika haqqında didaktik əsər.

55. **Nəsirəddin Tusi**. “Müxtəsər”. Barb. orient. 104. Həcmi: vər. 1-52. Dil: fars. Mövzu: hesab və astronomiya.
56. **Nəsirəddin Tusi**. “Təqvim”. Vat. pers. 12, III. Həcmi: vər. 65-80. Dil: fars. Mövzu: günəş təqvimi haqqında. 30 fəsildən ibarətdir.
57. **Nəsirəddin Tusi**. “Zici-Elxani”. Vat. pers. 85. Həcmi: 138 vər. Dil: fars. Mövzu: astronomiya və coğrafiya.
58. **Nizami Gəncəvi**. “Xosrov və Şirin”. Vat. pers. 107, III. Həcmi: vər. 81-91. Fraqment(10-cu fəsl), vərəqlər qarışıb. Dil: fars. Mövzu: məhəbbət haqqında poema.
59. **Nizami Gəncəvi**. “Xosrov və Şirin”. Vat. pers. 76 (II). Həcmi: vər. 27-101. Fraqment, başlığı yoxdur. Dil: fars. Mövzu: məhəbbət haqqında poema.
60. **Nizami Gəncəvi**. “Xosrov və Şirin”. Vat. pers. 27. Həcmi: 218 vər. Dil: fars. Mövzu: məhəbbət haqqında poema.
61. **Nizami Gəncəvi**. “Leyli və Məcnun”. Vat. pers. 155. Həcmi: 171 vər. Dil: fars. Tarix: 1254 H. Katib: Ətaulla Qədiri. Mövzu: məhəbbət haqqında romantik-fəlsəfi poema.
62. **Nizami Gəncəvi**. “Məxzənül-əsrar”. Vat. pers. 32. Həcmi: 18 vər. Fraqmentdir. Bir miniatür var (hamam səhnəsi). Dil: fars. Mövzu: didaktik-fəlsəfi poema.
63. **Nizami Gəncəvi**. “Xəmsə”. Vat. pers. 110. Həcmi: 303 vər. Dil: fars. Tarix: 1071 H. Katib: İbn Abu Turab əl-Katib Nurəddin əl-İsfahani. Nizami Gəncəvinin beş məşhur poemasını birləşdirən məcmuə. Rəngli ornamentlərlə bəzədilmiş nəfis nüsxədir.
64. **Nizami Gəncəvi**. “Məxzənül-əsrar”. Vat. pers. 76 (1).

- Başlığı yoxdur, səhifələr qarışıb. Həcmi: vər. 1-26.
Dil: fars. Mövzu: didaktik-fəlsəfi poema.
65. **Nizami**. Şeirlər (məcmuədə başqa müəlliflərin şeirləri ilə bir yerdə). Vat.turc. 2. Həcmi: vər. 8-68. Dil: türk. Mıvzu: poeziya.
66. **Ömər Əbdullah əl-Beydəvi**. “Ənvərüt-tənzil və əsrarüt-təvil”. Vat. arab. 1507. Dil: ərəb. Mövzu: Quranın şərhı. 1-ci vərəqdə müəllifin Sünullah Təbrizi adlı bir Azərbaycan alimi ilə yazışması verilir
67. **Övhadi Maraği**. “Dəhnamə və məntiqül-üşşaq”. Borg. pers. 9. II. Həcmi: vər. 22-45. Dil: fars. Mövzu: məsnəvi.
68. **Övhadi Maraği**. “Töhfətül-müluk”. Borg. pers. 9. I. Həcmi: vər. 2v-19. Dil: fars. Mövzu: hikmət və ədəb haqqında əsər.
69. **“Risaleyi-təshil fit-tıbb”**. Vat. turc. 389. Həcmi: 54 vər. Dil: türk. Tarix: 4 rəcəb 1007 H. Mövzu: müşhil (ishaledici, pürqativ) dərmanlar haqqında risalə. İshalın müxtəlif növləri və onların müalicəsi haqqında məlumat verilir.
70. **Sam Mirzə**. “Töhfeyi-Sami”. Farsca. Vat. pers. 106. (“Təzkireyi-Sami” kimi də məlumdur). Dil: fars. Tarix: 997 H. Mövzu: I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzənin Səfəvi dövrünün ilk çağlarında yaşayib yaratmış şairlər haqqında bioqrafik məlumat kitabı.
71. **Seyid Əhməd ibn Həsən Bali (əs-Sidqi)**. “Hekayəti-lətifə ucubə və məhcubə”. Vat. turc., 102. I. Türk dilində. Həcmi: vər. 2v-58. Dil: türk. Mövzu: ibrətamiz hekayələr.
72. **Səfiyyəddin Əbdülmömin bin Faxir əl-Ürməvi**. “Əl

- musiqi” (“Ər-risalə əş-şərəfiyyə fin-nisab ət-təlimiyyə”). Vat. arab. 319, III. Həcmi: vər. 65-134v. Dil: ərəb. Mövzu: musiqişünaslıq.
73. **Süruri Əcəmi**. “Divan”. Borg. turc. 35. Dil: türk. Mövzu: mistik şeirlər.
74. **Süruri**. “Məcmuə”. Vat. turc. 380. Həcmi: 376 vər. Birinci hissə. Tam deyil: ط “za” hərfində bitir. Dil: türk. Mövzu: Hafız Şirazi divanının şərhı.
75. **Şah İsmayıl Xətai**. Qəzəllər (166 qəzəl). Vat.turc. 221. Həcmi: 32 vər. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
76. **Şah İsmayıl Xətai**. Şeirlər. Vat. turc. 169, V. Həcmi: vər. 191v-193v. Dil: türk. Mövzu: poeziya.
77. **Şihabəddin əs-Sührəvərdi**. “Zıkr həvvasül-işarə ilə həvvasül-ism əl-Əzam”. Barb. orient. 129. I. Həcmi: vər. 11, 17, 10, 1, 28. Fraqmentlər, vərəqlər qarışıb. Dil: ərəb. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi.
78. **“Tarix”**. Vat. turc. 422. Həcmi: 44 vər. Dil: türk. Tarix: XIX əsr. Mövzu: Türk dilində anonim əsər. Mir Üveys tərəfindən Qəndəharın fəthi, eləcə də Səfəvi və Qacarların tarixinə dair məlumatlar verilir. Qızılbaşların Əfğanıstana, Hindistana, Gürcüstana yürüşləri, Rusiya ilə müharibə, Bakının itirilməsi təsvir olunur. Maraqlıdır ki, mətn ənənəvi “Bismillah” kəlməsi ilə başlanmır.
79. **Yəhya bin Həbəş əs-Sührəvərdi əl-Məqtul**. “Şərhül-ərbəin ism”. Vat. arab. 1551, I. Həcmi: 132 vər. Dil: ərəb. Mövzu: təsəvvüf fəlsəfəsi.
80. **Yusif bin Qorkmaz əl-Həmzəvi əl-Hələbi**. “Nücum”. Borg. arab. 217. Həcmi: vər. 17v-20. Dil: ərəb. Tarix: 913 H. Mövzu: astrologiyaya aid pərakəndə sitatlar.